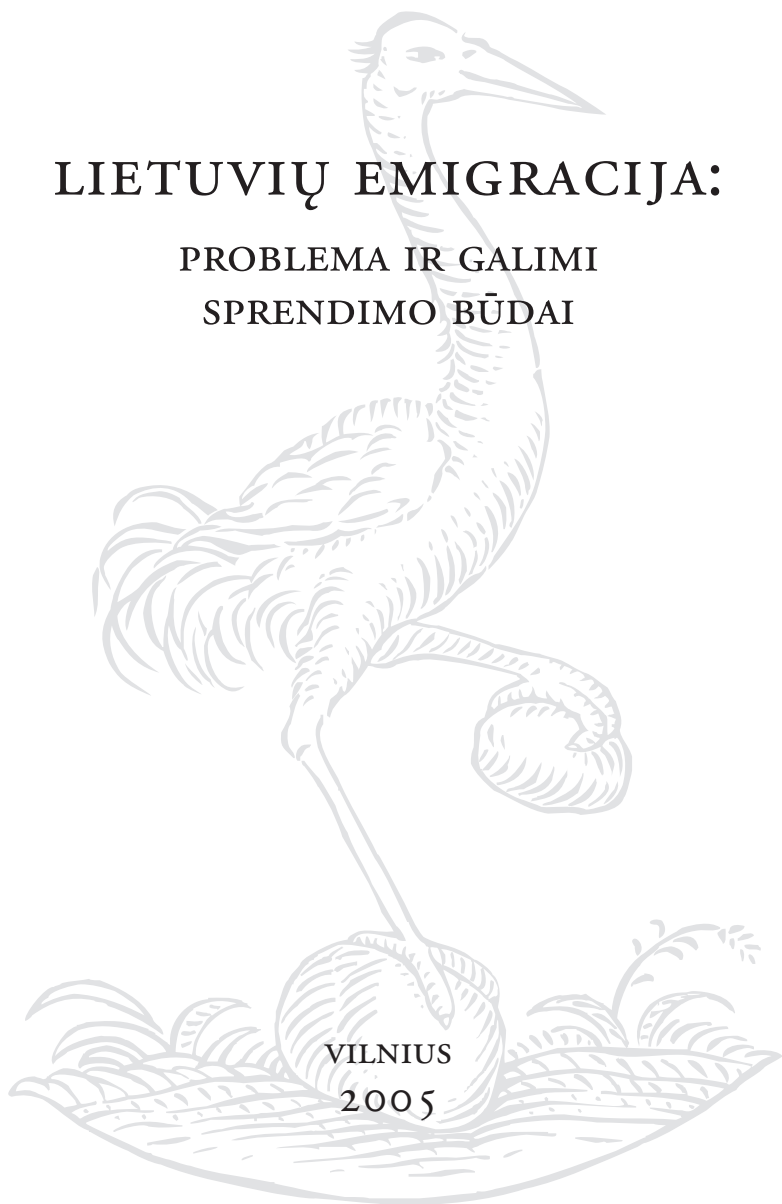

PILIE TINĖS
VISUOMENĖS
INSTITUTAS

LIETUVIŲ EMIGRACIJA:

PROBLEMA IR GALIMI
SPRENDIMO BŪDAI

UDK 325.2(=882)

Li-192

Šis dokumentas parengtas remiantis seminaro „Šiuolaikinė lietuvių emigracija: praradimai ir laimėjimai“, kurį 2004 m. gruodžio 2 d. Kauno Vytauto Didžiojo universitete surengė Lietuvių išeivijos institutas ir Pilietinės visuomenės institutas, pranešimais bei diskusija, taip pat LR Seimo Informacijos analizės skyriaus surinkta bei parengta medžiaga. Už konstruktyvias pastabas Institutas dėkoja JOVITAI PRANEVIČIŪTEI ir RAMŪNUI JANUŠAUSKUI.

Leidinio dailininkas TOMAS VYŠNIAUSKAS

© PILIETINĖS VISUOMENĖS INSTITUTAS, 2005

© LR SEIMO INFORMACIJOS ANALIZĖS SKYRIUS, 2005

TURINYS

I. Įvadas	5
II. Pasekmės ir poveikis	7
1. Grėsmės pilietinei visuomenei ir intelektualiniam tautos potencialui	7
2. Ekonominis ir socialinis poveikis	8
3. Poveikis valstybės įvaizdžiui ir reputacijai pasaulyje	9
III. Mastai, kryptys, tendencijos	11
1. Mastai: emigracijos statistika	11
2. Kryptys	12
3. Tendencijos ir prognozės	13
IV. Motyvai, priežastys ir pobūdis	14
1. Emigracija kaip socialinis ir kultūrinis reiškinys	14
2. Ekonominiai aspektai	15
3. Emigracija ir viešasis diskursas	16
V. „Protų nutekėjimo“ problema ir jos sprendimo galimybės	18
1. Kas yra „protų nutekėjimas“?	18
2. Paskiri protų nutekėjimo fenomeno bruožai	19
3. Protų nutekėjimas ir Lietuva	20
4. Protų sulaikymo politika: bendrojo pobūžio priemonės	22
5. Protų sulaikymo strategijos: specifinės rekomendacijos	26
6. Protų susigrąžinimo politika: užsienio pavyzdžiai	29
7. „Mokslinės diasporos“ variantas	31
8. ES politika protų nutekėjimui stabdyti	32
9. Specialistų išvažiuavimas iš Lietuvos	36
VI. Dabartinė valstybės institucijų veikla emigracijos klausimu	38
VII. Problemos ir pasiūlymai	40
VIII. Šaltiniai	47

I. ĮVADAS

Kiek Lietuvos piliečių paliko šalį per nepriklausomybės metus? Kuo gresia Lietuvai specialistų ir protų nutekėjimas? Kas jį galėtų pristabdyti? Ar Lietuva laukia sugrįžtančiųjų? Ar jai teberūpi emigrantų lietuvybė? Kokios ekonominės ir socialinės emigracijos pasekmės? Ar mūsų valstybė turės aiškią politiką ir ilgalaikę strategiją emigracijos atžvilgiu?

Nors šiuo metu emigracija gali tapti Lietuvai viena didžiausių nekariinių grėsmių, atsakymų į keltus klausimus kol kas nėra. Emigracijos stabdymas, „kad Lietuva neišsivaikščiotu“, kartais deklaratyviai pasirodo politiniuose rinkimų manifestuose, tačiau nei nuoseklios valstybės strategijos emigracijos atžvilgiu, nei politinės valios jai sukurti kol kas nėra.

Dabartinė Lietuvos Respublikos Vyriausybė deklaruoja siekį „rūpintis Lietuvos Respublikos piliečių, pasinaudojusių laisvo asmenų judėjimo teise, geresniu socialinių ir kultūrinių poreikių tenkinimu užsienio valstybėse“ bei „parengti ir įgyvendinti priemones, skatinančias ekonominius migrantus grįžti į Tėvynę“ (*LR Vyriausybės 2004–2008 metų programa*, 8.31). Tai – paskutinis socialinės programos dalies punktas. Tiek jo vieta, tiek formuluotė rodo, kad nei iššūkio masto bei pobūdžio, nei problemos sudėtingumo dabartinė Vyriausybė kol kas nėra įsisąmoninusi. Emigracija suvokiama visų pirma kaip ekonominė migracija, dėmesio neskiriama protų ir specialistų nutekėjimui, bene opiausiai Lietuvai kylančių emigracijos problemų.

Tad šiuo atžvilgiu dabartinė Lietuvos valdžia gerokai atsilieka netgi nuo prieškarinės, turėjusios aiškią strategiją ir vykdžiusios nuoseklią šviečiamąją bei nuomonės formuojamąją politiką emigracijos procesams pakeipti. Dabartinės sąlygos ir šiuolaikinių visuomenės mokslų metodai įgalina žymiai tiksliau modeliuoti, aprašyti ir prognozuoti emigracijos procesus bei jų pasekmes Lietuvai. Dabarties valstybės rankose taip pat yra ir daugiau instrumentų, leidžiančių emigracijos procesus įtakoti bei panaudoti valstybės labui. Tačiau tam reikalingas ne tik kompleksinis problemi-

nio reiškinių matymas, bet ir politinė valia spręsti išskylančius uždavinius ir problemas.

Svarbesniausias ir giliausias emigracijos pasekmes Lietuva pajus po 10–15 metų. Ar savo socialinėje politikoje jos valdžia ir toliau rūpinsis tik paliatyvais, „vietinėmis nuskausminamosiomis priemonėmis“, kurios įgalintų dabartinę valdžią išgyventi dar vienus Seimo rinkimus, ar ji ryšis stoti akistaton su iššūkiais, nuo kurių priklauso Lietuvos valstybės ateities perspektyvos?

Šis dokumentas siekia apibendrinti preliminarias išvalgas, duomenis ir pasiūlymus emigracijos klausimais, apžvelgti su ja susijusius klausimus ir problemas. Nemaža jų dalis buvo iškelta bei suformuluota 2004 m. gruodžio 2 d. Kaune įvykusiame seminare, kurį surengė Pilietinės visuomenės institutas ir Lietuvių išeivijos institutas. Pirmiausia bus žvelgiama į emigracijos keliamas grėsmes ir galimas socialines bei ekonomines pasekmes. Toliau bus aptariami jos mastai, tendencijos, priežastys ir pobūdis, emigracijos ir emigrantų temų atspindėjimas viešajame Lietuvos diskurse. Kaip atskiras probleminis reiškinys bus analizuojamas specialistų ir protų nutekėjimas. Galiausiai, trumpai apžvelgus dabartinę valstybės institucijų veiklą emigracijos srityje, pateikiamos preliminarios išvados ir siūlymai.

Dokumento tikslas nėra pateikti išbaigtą ir išsamią veiksmų programą, kaip su emigracijos keliamomis grėsmėmis tvarkytis. Dabarties sąlygomis, trūkstant duomenų ir kompleksinių reiškinio tyrimų, tai nėra nebūtų įmanoma. Jo tikslas – paskatinti viešą susirūpinimą, inicijuoti visuomenės bei valdžios dialogą šiuo Lietuvai opiu klausimu. Jis galėtų vesti tiek prie deramos tyrimų programos sukūrimo, tiek prie nuoseklios bei kryptingos valstybės strategijos formavimo, tiek prie visuomenės nuostatų emigracijos atžvilgiu kaitos.

II. PASEKMĖS IR POVEIKIS

I. GRĖSMĖS PILIETINEI VISUOMENEI IR INTELEKTUALINIAM TAUTOS POTENCIALUI

Emigracijos metu prarandami ne tik ir ne tiek mokesčių mokėtojai, kiek piliečiai, lemiantys Lietuvos politinį likimą, – ir, galimas daiktas, aktyviausia ir savarankiškiausia jų dalis. Nepaisant diplomatinių atstovybių pastangų įtraukti emigravusius Lietuvos piliečius į balsavimo sąrašus, nemaža jų dalis rinkimuose nedalyvauja (ši tendencija turbūt labiausiai paplitusi tarp legalaus statuso neturinčių migrantų). Taip, viena vertus, Lietuvos likimą sprendžiant nedalyvauja daug aktyvių ir jaunų jos piliečių. Antra vertus, didėja ir jų pačių susvetimėjimas Lietuvos politiniams procesams, silpnėja ryšiai su tėvyne ir jos visuomene, o sykiu – ir perspektyvos vėl į ją sugrįžti. Galiausiai, jų pasitraukimas iš visuomenės gyvenimo daugybe sunkiai užčiuopiamų ir kvantifikuojamų būdų skurdina viešąjį gyvenimą pačioje Lietuvoje.

Migravimas ypač silpnina ir taip sunkiai besiformuojantį vidurinį visuomenės sluoksnį, be kurio negalima tikėtis stabilios ir pažangios demokratinės valstybės susiformavimo.

Emigracijos reiškinyje išryškina vadinamosios „infantilių pilietybės“ problemą (Kuzmickaitė (2004)). Pilietinis infantilumas būdingas ir tai Lietuvos piliečių grupei, kuri išvykdama pabrėžtinai atsisako atsakomybės ir įsipareigojimų gimtajai šaliai, ir tai, kuri pasilikdama Lietuvoje beatodairiškai išvykstančiuosius smerkia. Emigracijos spartėjimas skatina išvykstančiųjų smerkimą bei „geto mentaliteto“ stiprėjimą tarp pasiliekančiųjų; visuomenėje didėja resentimento ir susvetimėjimo savimonė. Galiausiai pilietiškai infantiliai elgiasi ir tie, kurie neatsižvelgia į emigracijos iššūkius bei poreikius formuodami valstybės politiką. Nūdienė valstybės emigracijos politika „narcizistinė“: „įsimylėjusi“ savas senas problemas, vengianti įsisąmoninti naujus iššūkius. Siūlomi projektai dažnai neatsižvelgia į tikruosius visuomenės poreikius, ypač ten, kur būtini ryžtingi sprendimai (pavyzdžiui, protų nutekėjimo srautų mažinimo ir susigrąžinimo strategijų kūrimo srityje).

Kaip atskirą grėsmę galima išskirti bendrąją visuomenės demoralizaciją ir bendruomeninių struktūrų bei visuomeninių saitų irimą vietovėse, iš kur svetur išvažiuoja vis daugiau žmonių.

Sunkiai ir lėtai Lietuvoje besiformuojančią viduriniąją klasę, be kurios neįsivaizduojamas pilietiškos visuomenės bei tvirtos, pažangios valstybės gyvavimas, retina tiek kitų užsienio valstybių taikoma „selektyvios migracijos“ politika („žaliosios kortelės“ loterijos JAV ir pan.), tiek įsibėgėjantys protų bei specialistų nutekėjimo procesai.

2. EKONOMINIS IR SOCIALINIS POVEIKIS

Ekonominio ir socialinio poveikio požiūriu dera išskirti ilgalaikę ir trumpalaikę migraciją (čia ir toliau remiamasi: Gliosaitė (2004)).

Ilgalaikė migracija kilmės valstybei yra žalingesnė: prarandamos lėšos, investuotos į žmonių išsilavinimą, prarandami specialistai, blogėja demografinė situacija. Tarp privalumų galima paminėti nebent su grįžtančiais emigrantais įgyjamą patirtį ir kompetenciją (tačiau tik tuo atveju, jeigu emigrantai grįžta dar darbingo amžiaus).

Geresnė išeitis kilmės valstybei yra trumpalaikė migracija. Trumpalaikės migracijos trūkumai: socialinio draudimo einamojo finansavimo mažėjimas ir staigus atlyginimų kilimas sektoriuose, iš kurių nuteka reikalinga darbo jėga. Jos privalumai: nedarbo lygio mažėjimas (Lietuvai šis sumetimas svarbus tik iš dalies, nes specialistų darbo vietų pasiūla didesnė, negu paklausa), migrantų su nauja patirtimi grįžimas, į kilmės šalį srūvantys pinigų srautai. (Iš dalies pastaraisiais reiktų aiškinti tą paradoksą, kad vidutinė lietuvių perkamoji galia neproporcingai aukšta uždarbių atžvilgiu; tai yra, Lietuvoje išleidžiama daugiau lėšų, negu uždirbama.)

Vertinant poveikį Lietuvai, kaip teigiamus emigracijos aspektus galima nurodyti: tikėtinumą, kad nemaža dalis migrantų sugrįš (nors dėl šios prognozės ir kyla daugiausia abejonių); didelė dalis lėšų suvartojamos ir investuojamos Lietuvoje; mažėja bedarbių skaičius, kartu ir socialinės paramos poreikis; migrantai įgyja naujos patirties.

Neigiami emigracijos poveikiai: demografinės situacijos pokyčiai (darbingo amžiaus žmonių mažėjimas, produktyvumo mažėjimas, socialinei sistemai iškylančios problemos dėl mokesčių mokėtojų pasitraukimo);

investicijų į žmogų praradimas; staigus atlyginimų šuolis kai kuriuose sektoriuose. Negana to, vis didės kvalifikuotų specialistų poreikis (žr. V sk.). Jeigu jų išvykimo nepavyks pristabdyti tikslinėmis socialinio bei ekonominio pobūdžio priemonėmis, o jų skaičiaus mažėjimas nebus kompensuotas strategiškai orientuoto švietimo svertais, tokių specialistų reikės įsivežti iš svetur. Tai savo ruožtu sukels naujų socialinio, kultūrinio ir politinio pobūdžio problemų (žr. demografinės Lietuvos raidos scenarijus, kuriuos pateikia Janušauskas, Janušauskienė (2002)).

3. POVEIKIS VALSTYBĖS ĮVAIZDŽIUI IR REPUTACIJAI PASAULYJE

Iš kitų emigracijos padarinių dera paminėti tai, kad nusikaltėlių migracija (nusikaltimų eksportas ir internacionalizacija) taip pat turi kraštui neigiamų pasekmių. Tereikia prisiminti didelį atgarsį įgijusias publikacijas Airijos, Norvegijos, Ispanijos ir Vokietijos laikraščiuose: lietuvių migrantai ten vaizduoti kaip nusikalstamas elementas, nusikaltimų, neskaidrių praktikų ir socialinių problemų šaltinis. Viena vertus, lietuviai tampa statistiškai mažiau pageidautini, krenta jų „patikimumo indeksai“ ir plinta neigiamas įvaizdis: taip sumažėja darbo ieškančių Lietuvos piliečių galimybės legaliai įsidarbinti. Kita vertus, padaroma ekonomiškai sunkiai išmatuojama žala visos šalies įvaizdžiui: nežinia, kokio masto informacinė kampanija reikalinga tam, kad Švedijoje pavyktų atstatyti Lietuvos ir lietuvių reputaciją, kurią sugriovė dviejų Lietuvos piliečių nežmoniškas nusikaltimas.

Kita vertus, užsienyje egzistuojančias lietuvių bendruomenes galima panaudoti Lietuvai palankiais lobistiniais tikslais, remtis tenyškčių lietuvių balsais formuojant viešąją opinią ir įtakoiant užsienio valstybių politikų sprendimus (pavyzdžiui, šitaip sėkmingai naudotasi Amerikos lietuvių bendruomene Lietuvos stojimo į Nato byloje). Tuo tikslu reikalingi glaudūs, abipusiu pasitikėjimu grįsti ryšiai tarp vietinių lietuvių emigrantų bendruomenių ir valstybės institucijų, taip pat kryptinga valstybės interesų plėtros tokiomis priemonėmis strategija. Nūnai tokią veiklą stabdo šie sumetimai: pirma, didelė dalis naujųjų lietuvių emigrantų nėra tapę visateisiais piliečiais tose šalyse, kuriose gyvena (ilgainiui ši būklė keisis, o ir Europos Sąjungos narystė sustiprino naujųjų lietuvių bendruomenių

politinio dalyvavimo ir viešosios veiklos galimybių mastą); antra, su daugybe naujųjų migrantų bendruomenių Lietuvos valstybės institucijos nėra užmezgusios arba nepalaiko pastovių ryšių; trečia, neturi jos nė tokiai veiklai deramos strategijos.

III. MASTAI, KRYPTYS, TENDENCIJOS

I. MASTAI: EMIGRACIJOS STATISTIKA

Kaip emigracijos problema atrodo iliustruota skaičiais? Čia išsyk susiduriama su faktu, kad tikslių ir nekontroversiškų duomenų apie emigracijos mastus nėra. Kita vertus, būtina sukurti modelius, kurie leistų išmatuoti realius emigracijos mastus – antraip problemų spręsti bus neįmanoma.

Statistikos departamento turimi duomenys pateikia kelis skaičius, padedančius apytiksliai įsivaizduoti procesų mastą, nors galutinio atsakymo dėl emigracijos apimties šie skaičiai neduoda. Statistikos departamento duomenimis, nuo 1990 iki 2003 m. iš Lietuvos išvyko apie 303000 gyventojų, o vien 2004 m. – 15165 gyv. (t. y. apie 4000 daugiau negu ankstesniais metais; preliminarūs Statistikos departamento duomenys). Skaičiuojant atvykimo-išvykimo saldo, nuo 1990 iki 2003 m. iš Lietuvos išvyko 236500 žmonių daugiau negu atvyko. Pradedant 1992 m., Lietuvos gyventojų skaičius pradėjo mažėti; iki dabar jis yra sumažėjęs maždaug 250 tūkst. (*2003 Demografijos metraštis*).

Statistikos departamento turimi duomenys susiję su keleriopomis problemomis, kurios neleidžia jų laikyti tiksliais emigracijos mastų paveikslu. (i) Emigracijos apibrėžimas – emigravusiais laikomi tik tie žmonės, kurie oficialiai pranešė apie savo išvykimą iš šalies.¹ Pavyzdžiui, žmonės, pragyvenę užsienyje kad ir daugelį metų, tačiau oficialiai apie tai nepranešę ir vieną ar du sykius per metus į ją sugrįžtantys, emigrantais nelaikomi ir statistikoje neatsispindi, nors jų situacija realiai – socialiai, kultūriškai ir ekonomiškai – atitinka „emigranto“ statusą. (ii) Dalis atvykusiųjų į šalį yra imigrantai, o ne grįžtantieji emigrantai; taigi, emigrantų skaičius didesnis, negu atvykimo-išvykimo saldo. (iii) Išvykstantieji dažnai slepia savo

¹ „Statistika apskaito asmenis, kurie išvyksta iš Lietuvos ar atvyksta į Lietuvą, ketinant apsigyventi pastoviai ar ilgesniam negu vienerių metų laikotarpiui. Emigruojantys ar imigruojantys asmenys turi pranešti teritorinei migracijos tarnybai, kur yra užpildomas atitinkamai – atvykimo ar išvykimo statistinis apskaitos talonas. Statistinė informacija gaunama šių talonų pagrindu“ (*2003 Demografijos metraštis*, p. 190)

išvykimą ir buvimą užsienio šalyse. Šis reiškinys galėjo iškraipyti net periodinio gyventojų surašymo, kuris turėtų pakoreguoti neišsamius ir netikslius turimus statistinius duomenis, rezultatus: surašymo metu galėjo būti „deklaruoti“ iš šalies išvykę žmonės.

Jungtinės Karalystės Vidaus reikalų ministerijos (*Home Office*) duomenimis, po naujųjų narių priėmimo į Europos Sąjungą, 2004 m. gegužės-gruodžio mėnesiais, darbo leidimo Didžiojoje Britanijoje pasiprašė 20095 lietuviai (*Accession Monitoring Report*, p. 8). Be abejo, toli gražu ne visi šie žmonės yra naujai atvykę; tačiau tai – tik vienos šalies duomenys. Juo remiantis galima pagrįstai manyti, kad emigrantų skaičius šiomet, po įstojimo į Europos Sąjungą, gerokai viršija Statistikos departamento turimus duomenis.

Kiti pateikti emigracijos mastų vertinimai tokie: 200–250 tūkstančiai žmonių, iš kurių apytiksliai 50 tūkst. JAV, 50 tūkst. Didžiojoje Britanijoje, po 30 tūkst. Airijoje ir Ispanijoje, 10 tūkst. Vokietijoje, 5 tūkst. Norvegijoje, po 1 tūkst. Kanadoje, Australijoje, Švedijoje, Danijoje, po kelis šimtus – kitose Vakarų Europos šalyse (LR URM, Morkvėnas, 2004). Antra vertus, vien Ispanijos Andalūzijos provincijoje deklaravusių savo gyvenamąją vietą lietuvių yra apie 35000 (Bagdonavičienė, 2004). Pasak Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos užsakymo ir „Spinter“ atlikto 2001 m. tyrimo, dar 2001 m. lapkritį ES valstybėse legaliai ir nelegaliai dirbančių lietuvių buvo 118 tūkst., taigi, 13 kartų daugiau, negu tuomet Europos Komisijos pateiktieji duomenys. Pasak šio tyrimo vertinimų, užsienyje dirbo 14,7 % darbingų Lietuvos gyventojų, o 2006 metams tyrimas prognozavo, kad užsienyje dirbs tarp 284 tūkst. ir 314 tūkst. darbingų lietuvių (*Potencialaus laisvo darbo jėgos judėjimo į ES valstybes įvertinimas*, 2001).

2. KRYPTYS

Remiantis tuo pačiu prognostiniu tyrimu, 63 % Lietuvos gyventojų 2001 m. buvo pasiryžę išvykti svetur. Iš tų, kurie apsisprendę išvykti tvirtai, daugiausia vyktų į JAV, Vokietiją ir Didžiąją Britaniją (*Potencialaus laisvo darbo jėgos judėjimo į ES valstybes įvertinimas* (2001)).

Kiek šie prognostiniai tyrimai atitinka dabartinę tikrovę? Neprognozuojami istoriniai posūkiai (prieš pat ES išsiplėtimą įvestos darbo jėgos

imigracijos kvotos) pakreipė emigracijos srautus kitomis linkmėmis: daugiausia lietuvių važiuoja į Didžiąją Britaniją, Airiją, Ispaniją. Tradiciniai ekonominiai bei kultūriniai lietuvių emigravimo polinkiai (JAV, Vokietija), susidūrus su legalaus įsidarbinimo kvotomis, vizų problemomis ir pan., užleido kelią kitoms kryptims.

3. TENDENCIJOS IR PROGNOZĖS

Pasak cituotojo tyrimo, emigracija po įstojimo į Europos Sąjungą turėtų augti ir apie 2008 m. emigrantų kiekis pasiektų 320 tūkst. žmonių (*Potencialaus laisvo darbo jėgos judėjimo į ES valstybes įvertinimas* (2001)).

Statistikos departamento paskelbtos Lietuvos gyventojų skaičiaus kaitos prognozės teigia, kad iki 2010 m. iš Lietuvos kasmet emigruos apie 15000 žmonių, po to emigruojančiųjų skaičius mažės, tačiau iki 2030 m. kasmet maždaug 2000–3000 žmonių išvyks daugiau negu atvyks. Iki 2030 m. Lietuvos gyventojų skaičius turėtų sumažėti maždaug 300000 gyv. (Svidlierienė (2004), p. 11, 16).

Po įstojimo į Europos Sąjungą emigracijos iš Lietuvos mastai po pirminio „šuolio“ ilgainiui turėtų mažėti ir normalizuotis. Stabilizacijos priežastys: (i) migracija daug kainuoja patiems migrantams dėl gana griežtai reguliuojamos darbo rinkos ir darbo santykių; (ii) šalys konverguoja ir pajamų bei užimtumo skirtumai nustoja būti svarbiu emigracijos motyvu (Gliosaitė, 2004). Kita vertus, tokios prognozės galbūt nepakankamai diferencijuotos ir tinka daugiausia mažai kvalifikuotos darbo jėgos judėjimui. Specialistų migracija ir protų nutekėjimas išibėgėja lėčiau ir pasireiškė vėliau, negu pirmoji suintensyvėjusios emigracijos banga, kilusi išsyk po įstojimo į Europos Sąjungą.

IV. MOTYVAI, PRIEŽASTYS IR POBŪDIS

I. EMIGRACIJA KAIP SOCIALINIS IR KULTŪRINIS REIŠKINYS

Aptariant emigracijos procesus, Lietuvoje dažniausiai kalbama tik apie ekonominę migraciją ar politinio prieglobsčio ieškojimą.

Tačiau pirmiausia dėmesys atkreiptinas į tai, kad emigracija toli gražu nėra vien ekonominis procesas. Emigraciniais polinkiais lenkai ir lietuviai išsiskiria tarp Vidurio ir Rytų Europos tautų (iš visų naujų ES narių piliečių, 2004 m. gegužės–gruodžio mėn. prašiusių darbo leidimo Didžiojoje Britanijoje, toli gražu daugiausia yra lenkų (56 %) ir lietuvių (15 %; *Accession Monitoring Report*, p. 8) – visiškai neproporcingai Lietuvos gyventojų skaičiui lyginamajam svoriui tarp Rytų Europos tautų). Sakydami, kad lietuvius migruoti verčia tik ekonominės priežastys, šias tendencijas ignoruojame: juk zonoje tarp Slovakijos ir Estijos vyrauja daugmaž vienodos ekonominės sąlygos, tačiau emigruojama nevienodai. Migraciją, kaip ir savivadybes, socialinės-kultūrinės nuostatos lemia ne mažiau, negu ekonominiai motyvai.

Tiriant ir vertinant migraciją, itin svarbus ne tik ekonominis, bet ir socialinis bei kultūrinis aspektai. Deja, šių aspektų svarbą temdo tai, kad gyvenimo būdas, tradiciškai laikytas socialiniu-kultūriniu būsenos aspektu, paverčiamas ekonominės, materialios būsenos atributu ir simboliu.

Negana to, į migracijos reiškinį dera žvelgti kaip į pasaulinės pokyčių grandinės dalį, dinamišką ir įvairialypį procesą, kuris vyksta sąveikaujant įvairiems faktoriams. Lietuvių migracija nėra izoliuota nuo šiuolaikinio tautų kraustymosi, nuo dabartinio „migracijos amžiaus“. Migracija pakeičia ne tik dalyvaujančias valstybes, bet ir jų visuomenes.

Lietuvos emigracijos procesus geriau atspindi vadinamoji „transnacionalizmo samprata“ (Kuzmickaitė (2004)). Pasak jos, svarbi yra istorinė emigracijos patirtis. Praeityje patirtų ekonominių ir pragyvenimo sunkumų sukelta emigracija tampa tautos įpročiu, atmintimi. Šie emigracijos įpročiai, susidarius palankioms sąlygoms, pasikartoja globaliame pasaulyje. Kultūrinė migracijos atmintis tampa tarsi „pramintas takas“, ir taip is-

toriniu tapęs migravimo įprotis tampa svarbus migracijos tąsai – į istorinį migracijos sandą svarbu atkreipti dėmesį, tiriant migracijos procesus.

Globaliame pasaulyje migravimas nebūtinai reiškia gimimo vietos apleidimą, o greičiau buvimą keliuose vietose (kelių tėviškių samprata). Migravimas vertintinas kaip pasikartojančios kelionės su aiškiai išreikšta socioekonominė pozicija. Migrantai linkę išlaikyti ryšius su kilmės šalimi; jie kuria transnacionalias bendruomenes, transnacionalias erdves.

Viena vertus, tai reikštų, kad globalizacijos sąlygomis Lietuvos migrantai liks atsigęžę į Lietuvą. Lietuvai savo ruožtu tenka pareiga neužmiršti tų, kurie tikriausiai niekadės galutinai fiziškai į ją nesugrįš. Globalizacijos ir šiuolaikinių komunikacijų sąlygomis emigrantams turi būti sudarytos sąlygos gyventi kartu su mumis.

Kita vertus, globalizacijos reiškinių fone iškyla ir „fatališkoji“ emigracijos pusė – ieškodami lietuvių emigracijos priežasčių, nerasime jų tik Lietuvoje. Neretai emigravimą nulemia ir sąlygoja globalūs, makroekonominiai veiksniai, asimetrinis išsivysčiusių ir neišsivysčiusių šalių ekonominis santykis. Kaip atskirus grėsmingus, nuo Lietuvos nepriklausančius veiksnius dera įvardyti ekonomiškai stipresnių šalių taikomą selektyvios imigracijos politiką: pavyzdžiui, Vokietija, siūlanti aukšto lygio specialistų trumpalaikį įsivežimą (į Lietuvą jie grįžta nualinti), bei JAV „žaliosios kortelės“ loterija, kurios dėka prisitraukiami tie žmonės, kurių Jungtinėms Valstijoms reikia – Lietuvai tai reiškia viduriniojo sluoksnio, aukštąjį mokslą gavusiųjų praradimą. Viena iš grėsmių yra ir didžiųjų valstybių nelegalios imigracijos *de facto* toleravimas.

2. EKONOMINIAI ASPEKTAI

Svarstant emigraciją kaip ekonominį reiškinį, ją galima suvokti kaip atsaką į ekonomines geresnio gyvenimo galimybes, kurio dinamiką veikia „stūmimo-traukimo“ modelis (čia ir toliau remiamasi: Gliosaitė (2004)).

Stūmimo veiksniai yra demografiniai (darbingo amžiaus gyventojų mažėjimas, dėl to silpstanti socialinės rūpybos sistema) ir ekonominiai (atlyginimų skirtumai, užtrukęs pereinamasis ekonominės raidos laikotarpis, silpna socialinė sistema, nedarbo lygio augimas, mažos pajamos vienam gyventojui).

Traukos veiksniai – sąmoninga ekonomiškai stipresnių valstybių demografinė politika (siekis pritraukti jauną darbo jėgą), geografinė padėtis, kultūrinis suderinamumas, santykiniai pranašumai, didesnės pajamos, gesnė gyvenimo aplinka ir infrastruktūra.

Tarp tipinių Lietuvos emigrantų motyvų ir bruožų paminėtini tokie stūmimo motyvai, kaip sunkumai susirasti darbą, žemas užmokesčio lygis, blogos gyvenimo sąlygos, siekis gyventi kartu su (jau išvykusia) šeima. Traukos veiksniai – kultūrinis suderinamumas, administracinių kaštų mažėjimas dėl mažesnių mokesčių svetur. Tačiau lietuviams svarbesni stūmimo, o ne traukos veiksniai. (Dera pastebėti, kad emigracijos srautus po 2004 m. gegužės 1 d. nemaža dalimi nulėmė tokie traukos veiksniai, kaip įdarbinimo politika: pagrindiniai migrantų srautai pakrypo į liberalesnę įdarbinimo politiką priėmusias Angliją ir Airiją, o ne tradiciškai artimesnę Vokietiją.)

Pagal socialinę demografinę struktūrą ekonominiais sumetimais labiau linkę išvykti jaunesni asmenys, turintys aukštesnį išsilavinimą, bedarbiai, studentai, samdomi tarnautojai, bet ne vadovai. Didžiuma planuojančių migruoti asmenų ketina išvykti trumpam laikui (apie 40 % – 3–12 mėn.). Tačiau neakivaizdu, kiek tokie planai atitinka realias tendencijas – ar išankstiniai planai nepakinta, kai išvykusieji neužsidirba taip greitai, kaip planavę, kultūrinis šokas pasirodo ne toks jau neįveikiamas, atsiranda gyvenimo svetur įprotis etc. (žr. Lino Eriksono ir Juozo Ruzgio atliktą išvažiavusių studentų nuostatų tyrimą: Ruzgys, Eriksonas (2004)).

3. EMIGRACIJA IR VIEŠASIS DISKURSAS

Analizuojant žiniasklaidos šaltinius, tyrinėtos žodžio *emigracija* konotacijos viešojoje vartosenoje. Išryškėja „išėivių“ ir „emigrantų“ skirtis. Apie senuosius išėivius kalbant, konotacija beveik visuomet teigiama. Kalbant apie šiuolaikinę emigraciją, irgi esama neutralių pasakymų, tačiau didžiąją dalį sudaro neigiami vertinimai, ypač akivaizdūs gretinimuose, kaip, pavyzdžiui: „Telieta savižudybė, narkomanija, emigracija, pasitraukimas į nusikalstamą veiklą...“ Kalbant apie valstybę ir politinius dalykus, emigracija dažnai politizuojama – pirmiausia kaip neigiamas reiškinys. Emigracija yra blogis, kurį reikia vienaip ar kitaip mažinti, mėginti išvengti.

Tiesa, politikos diskurse pasigirsta ir neutralaus, blaivaus aprašymo, o ne vertinimo balsų, tačiau jų nedaug, vyrauja neigiamas požiūris. Emigraciją metaforizuojant, ji išivaizduojama kaip stichinis, nevaldomas reiškinys (Marcinkevičienė (2004)).

Tokio neigiamo emigracijos vertinimo ištakų derėtų ieškoti tiek minėtoje infantilioje pilietiškumo sąmonėje (išvažiavusieji suvokiami kaip tautos interesų išdavikai), tiek iš žiniasklaidos pranešimų bei nuogirdų susidėstančiame emigrantų vaizdinyje: emigrantai pasirodo nelegaliais, pastovaus būsto neturinčiais juodadarbiais, už pinigus pasiryžusiais imtis nelegalios veiklos ar net nusikaltimų. Tokių nusikaltimų, kaip turto priedavimas, reketas, prekyba žmonėmis ir pan., gausa (o nusikaltėlių tesu- gaunama vos vienas kitas), sukuria įspūdį, kad darbo ieškantys emigrantai yra tapę nusikalstamo pasaulio dalimi.

Tokio neigiamo požiūrio pasekmes tiksliai įvertinti sunku; akivaizdu, kad jis kenkia ryšių su Lietuva palaikymui.

Neištyrinėti tebelieka gilesni žiniasklaidos vertybinio diskurso konstravimo lygiai, emigracijos vaizdavimo ir propagandinės strategijos bei jų priežastys. Taip pat analizuotinas ir netiesioginis žiniasklaidos poveikis – kiek ji skatina migraciją netiesiogiai – kurdamą gyvenimo stiliaus įvaizdį, skatindama bei garbindama savitikslį nepaliaujamą vartojimą ir pan.

V. „PROTŲ NUTEKĖJIMO“ PROBLEMA IR JOS SPRENDIMO GALIMYBĖS²

I. KAS YRA „PROTŲ NUTEKĖJIMAS“?

Kaip atskirą reiškinį dera aptarti „protų nutekėjimą“ ir priemones, kurių dera imtis jam mažinti.

Protų nutekėjimą (angl. *brain drain*) *Encyclopaedia Britannica* apibrėžia kaip „išsilavinusių ar profesionalių žmonių išvykimą iš vienos šalies, ekonomikos sektoriaus ar srities į kitą, paprastai dėl geresnio atlyginimo ar geresnių gyvenimo sąlygų“. Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (OECD) 1997 m. pranešimas apie aukštos kvalifikacijos žmonių mobilumą išskiria dar dvi pagrindines sąvokas, susijusias su protų nutekėjimu: tai „keitimasis protais“ (*brain exchange*) ir „protų nuostolis“ (*brain waste*). Keitimasis protais reiškia kompetencijos dviejų krypčių judėjimą tarp išvykimo šalies ir priimančios šalies. Tačiau tuomet, kai aiškiai vyrauja viena judėjimo kryptis, vartojami terminai „protų įgijimas“ (*brain gain*) ir „protų nutekėjimas“ (*brain drain*). Terminas „protų nuostolis“ (*brain waste*) apibūdina kvalifikacijų praradimą, atsirandantį, kai aukštos kvalifikacijos darbuotojai migruoja į tas užimtumo formas, kurioms nereikalinga patirtis ir įgūdžiai, įgyti ankstesniame darbe. Apskritai kalbant, būtina skirti du skirtingus fenomenus: laikiną išvykimą siekiant praplėsti savo mokslinį akiratį, ir išvykimą visam laikui – „protų nutekėjimą“ griežtąja prasme.

Neseniai imta vartoti naują sąvoką – „protų apytaka“ (*brain circulation*), kai kalbama apie judėjimo ciklą – išvykstama į užsienį studijuoti, ten įsidarbinama, o po to grįžtama namo, norint pasinaudoti gimtojoje šalyje atsivėrusiomis galimybėmis. Manoma, jog ši migracijos forma ateityje vis labiau plis, ypač tuomet, jei mažės ekonominiai netolygumai tarp valstybių.

Nuo pat aštuntojo dešimtmečio įvairių šalių tyrėjai mėgino nustatyti, kokia politika geriausiai padėtų šaliai išsaugoti savo aukštos kvalifikacijos

² Šiame skyriuje beveik ištiesai naudojama Rimanto Grikienio surinkta bei parengta medžiaga, kurią Seimo nario Andriaus Kubiliaus prašymu pateikė Seimo kanceliarijos Informacijos analizės skyrius.

potencialą. Šiuo metu daugumos paprastai sutariama, jog kol pasaulyje tebėra nevienodo lygio darbo rinkos, o keliauti tampa vis lengviau, tarptautinis specialistų mobilumas tik didės, ir šios tendencijos neišvengiamai sustabdys. Tačiau protų nutekėjimą stengiamasi lėtinti ar bent jau kontroliuoti, mėginant sulaukyti geriausių specialistus nuo išvykimo bei įvairiai skatinant jų grįžimą. Derindamos apmąstyta nacionalinę politiką ir tarptautinį bendradarbiavimą, šalys gali paversti „protų nutekėjimą“ „proto banku“ (*brain bank*).

Labai bendrais bruožais tokią politiką galima apibūdinti taip: reikia remti žmogiškojo kapitalo plėtrą, gerinti aplinką naujoms technologijoms kurti, intensyvuoti pramonės ir tyrimo institucijų kooperaciją, plėtoti socialinę dialogą, kad visuomenė remtų mokslo ir technologijų plėtrą.

2. PASKIRI PROTŲ NUTEKĖJIMO FENOMENO BRUOŽAI

Vykstant globalizacijai didžiausia protų traukos iš viso pasaulio zona tapo JAV. Kita talentų traukos zona susiformavo Europoje. Tokios valstybės, kaip Didžioji Britanija, Vokietija, Švedija, o pastaruoju metu – ir Airija, pritraukia didžiąją dalį talentingiausių ir gabiausių darbuotojų iš likusios Europos dalies, Azijos bei Afrikos.

Nors JAV ir yra svarbiausias Europos protų migracijos tikslas, iš esmės šiuos protus ypač traukia tik keletas regionų, iš kurių svarbiausi yra Kalifornija, Niujorko valstija bei Masačusetsas. Šios vietos pasižymi tam tikra infrastruktūra ir specifine dinamika, teikiančia pranašumo pritraukiant geriausių mokslininkus ir inžinierius. Tokių išskirtinių centrų (*centres of excellence*) buvimas tam tikrose vietose ir jų nebuvimas kitose yra svarbus migracijos „traukos ir stūmimo“ faktorius. Amerikoje tokių centrų yra daug; be to, JAV pasižymi ir kitais privalumais: lanksti ir atvira karjeros sistema, stipri verslininkystės kultūra bei aukštas gyvenimo lygis.

Panašiai yra ir Šveicarijoje, kur yra keletas svarbių mokslinių tyrimų ir akademinų centrų, ir kuri pasižymi vienu aukščiausių gyvenimo lygiu Europoje. Ši šalis sėkmingai patraukia universitetų absolventus iš kitų Europos šalių. Tačiau nors kai kuriose srityse Europos mokslinio tyrimo institutai ir yra pajėgesni, negu JAV, jiems trūksta tos traukos, kuri galėtų paversti juos savo srities centrais: antai Europos universitetai patraukia

mažiau užsienio studentų, negu JAV universitetai, nepaisant to, kad daugelyje Europos universitetų studijos yra nemokamos.

Aukštos kvalifikacijos darbuotojų mobilumas skirtingai veikia išsivysčiusias ir besivystančias šalis. Besivystančios šalys, kurių darbuotojai išvyksta, gali turėti iš to ir akivaizdžios naudos, nes išvykusieji paprastai siunčia namo nemažas pinigų sumas. Tačiau Europos šalims šis aspektas nėra svarbus, nes dėl mažesnių gyvenimo lygio skirtumų aukštos kvalifikacijos specialistų netekimo nekompensuoja jų siunčiama valiuta. Europoje protų nutekėjimo problemos centre yra vadinamoji „grietinė“ – žymiausi ir talentingiausi mokslininkai. Juos į užsienį traukia kiti motyvai, negu besivystančių šalių mokslininkus – tai, visų pirma, būtent išskirtiniai mokslo centrai. Po kiek laiko išvykusieji paprastai patraukia išvykti ir gabesnius savo studentus.

Jei besivystančiose ar menkai išsivysčiusiose Afrikos, Azijos šalyse protų nutekėjimą ypač skatina nekokybiškas aukštasis mokslas, tai Rytų Europos valstybėms, kurių intelektualinis kapitalas yra didesnis, svarbesnis yra kitas protų nutekėjimo ryšio su aukštuoju mokslu aspektas, kai aukštojo mokslo kokybė sukuria pasiūlą protų nutekėjimui. Šis ryšys įvardijamas kaip „aukštojo mokslo paradoksas“, kadangi, viena vertus, aukštojo mokslo nekokybiškumas skatina mokslo ir studijų srityje veikiančius asmenis emigruoti į užsienį, o kita vertus, padidėjusi aukštojo mokslo kokybė ir aukšta paruošiamų specialistų kvalifikacija padidina „protų“ pasiūlą, o tai daro įtaką protų nutekėjimo iš šalies stiprėjimui.

3. PROTŲ NUTEKĖJIMAS IR LIETUVA

Neabejotina, kad Lietuvoje šiuo metu vyksta spartus protų nutekėjimas, turintis didžiulę neigiamą įtaką Lietuvos mokslo raidai bei bendrajai šalies pažangai. Iš Lietuvos kasmet išvažiuoja dešimtys ar net šimtai gabiausių mokslininkų, gydytojų, inžinierių, kitų aukštos kvalifikacijos specialistų. Iš talentingiausių studentų, kurių šimtai ar net tūkstančiai studijuoja užsienyje, į Lietuvą grįžta palyginti nedaug. Šie procesai Lietuvai įsijungus į Europos Sąjungą turėtų dar paspartėti (sumažėjo kvotų ir apribojimų, Lietuvos studentai gali aplikuoti į bendruosius ES stipendijų fondus etc.).

Tačiau tikrąją situaciją įvertinti sunku, kadangi protų nutekėjimas

visame migracijos diskurse yra savotiška pilkoji zona. Statistiškai protų nutekėjimas sudaro menką emigracijos procentą. Į žiniasklaidos akiratį išvažiuojantys mokslininkai nepatenka, nes nekelia problemų priimančiam kraštui. Jų išvažiavimas nėra registruojamas ir Lietuvoje. Užsienio lietuvių mokslo forumo paskaičiavimu, per nepriklausomybės metus užsienyje daktaro laipsnį apsigynė arba artimiausiu metu ketina gintis apie tūkstantį Lietuvos piliečių (palyginimui – Lietuvoje per metus apsiginama apie 150 daktaro disertacijų; Stepanauskas (2003)).

Be abejo, Lietuvos studentų ir jaunų mokslininkų išvykimas į Vakarų universitetus ir aukštųjų technologijų įmones turi ir teigiamų aspektų: ten įgyjami išsilavinimas ir patirtis, kuriuos būtų sunku ar neįmanoma įgyti Lietuvoje. Beveik visais atvejais ši išsilavinimą finansuoja ne Lietuva, o priimančiosios šalys, tad Lietuvai jis nieko nekainuoja. Problema Lietuvai yra ne pats specialistų išvažiavimas, o tai, kad išvažiavę jie nebegrįžta.

Svetur gyvenantys lietuvių mokslininkai stengiasi prisidėti prie Lietuvos mokslo būklės kėlimo. Tačiau be programiškos valstybės paramos ir šios laisvalaikio iniciatyvos pasmerktos nykti, o ne plėstis. Sukūrus tikslingą valstybės strategiją, Vakaruose išsilavinę lietuvių mokslininkai galėtų ir turėtų tapti viena iš varomųjų jėgų atstatant ir plėtojant Lietuvos mokslą.

Protų nutekėjimo priežastis nėra vien bendrasis ekonominis Lietuvos atsilikimas. Protų nutekėjimą taip pat itin skatina Lietuvos mokslo bei studijų sistemos ydos, rimtos ir įsisenėję jos struktūrinės problemos. Pasaulio Banko atliktos analizės rodo, kad Lietuva yra viena iš labiausiai atsilikusių šalių mokslinės produkcijos ir inovacijų srityje – netgi tarp Vidurio ir Rytų Europos šalių (Stepanauskas (2003)).

Vienas svarbiausių protų nutekėjimą skatinančių veiksnių – Lietuvos valdžios pozicija mokslo atžvilgiu. Mokslo tyrimų finansavimo Lietuvoje dinamika tokia: 1993–2001 mokslo tyrimų finansavimas išaugo nuo 0,43 iki 0,68 % BVP. Verslo sektoriuje mokslo tyrimų finansavimas siekia 0,14 % BVP. Pastaraisiais metais, nuo 2001 metų, mokslo tyrimų finansavimui skirtas BVP procentas stabilizavosi ir netgi pradėjo smukti. Tad akivaizdu, kad moksliniai tyrimai valstybėje prioriteto neturi. Nėra abejonų, kad kol nepasikeis valdžios santykis su mokslu, nebus įmanoma ir protų susigrąžinimo strategija.

Lietuva, kaip ir kitos Vidurio bei Rytų Europos šalys, taip pat susiduria su vadinamoju „aukštojo mokslo paradoksu“, kai geresnis aukštojo mokslo lygis sukuria pasiūlą nutekėjimui ir netgi taip ją spartina.

Viena iš kliūčių protų nutekėjimo stabdymui ir mokslininkų grįžimo skatinimui – konkursų akademinėse bei mokslo įstaigose neskaidrumas. Konkursai dažniausiai nėra realūs, nešališki ir vieši; daugiausia lemia pažintys, ryšiai ir įstaigos vidaus politikos sumetimai. Taip iš išvažiavusių mokslininkų atimama galimybė lengvai susirasti vietą Lietuvos akademinėje sistemoje ir mažinamas jų mobilumas šalies viduje. (Kai ši priežastis buvo pagarsinta Švietimo ir mokslo ministerijos darbo grupėje, imtasi svarstyti teisės aktų pataisas, kurios suteiktų grįžtantiems mokslininkams privilegijuotas teises, arba jiems būtų mokami didesni atlyginimai. Tačiau abiem atvejais nusižengiama teisingumui ir konkurencingumo principui. Negana to, tokios pataisos tik skatintų migraciją, kadangi „grįžtančiojo“ statusas garantuotų geresnę padėtį pačioje Lietuvoje.)

Mokslo sistemos atvirumui ir skaidresnei įdarbinimo praktikai įsigaliooti trukdo ir jos finansavimo principai. Kaip ir sovietmečiu, pagrindiniai tyrimų finansavimo šaltiniai yra kasmetinės išmokos iš biudžeto tiesiogiai mokslinių institucijų vadovybės žinion. Šios lėšos nekonkursiniu būdu paskirstomos tarp institucijų darbuotojų. Ši tvarka neskatina nei tyrimų kokybės, nei inovacijų, o sukuria paskatas didesniai sistemos uždaramui. Užsienyje išsilavinę mokslininkai tokiai sistemai nereikalingi, nes jie tik įneštų papildomą konkurenciją ir grasintų susiklosčiusiems konjunktūroms.

2002 metais prie Švietimo ir mokslo ministerijos buvo sudaryta darbo grupė, kuriai pavesta parengti protų sugražinimo programą. 2002–4 m. grupė susirinko 5 kartus ir išsiskirstė, neparengusi jokio dokumento ar kito produkto.

4. PROTŲ SULAIKYMO POLITIKA: BENDROJO POBŪDŽIO PRIEMONĖS

Protų nutekėjimo problemą nagrinėjantys mokslininkai ir ekspertai paprastai sutaria dėl vieno – kad geriausi specialistai nepalikėtų savo šalies, pirmiausia reikia, kad ji būtų trokštama vieta dirbti ir siekti karjeros. *Švie-*

siausi protai visada prarandami ten, kur aukštesnės pareigos, karjera ir atlyginimas priklauso ne nuo gebėjimų ir nuopelnų, o nuo pažinčių, protekcijų ar politinės konjunkūros. Tai ypač aktualu valstybiniam sektoriui, taip pat ir aukštosiomis mokykloms bei mokslo institutams, nes profesionalai lieka tiktai tuomet, kai profesionalumas yra vertinamas.

Lygiai taip pat svarbus yra atlyginimas. Emigracijos lygį gali lemti ir studijų finansavimo sistema. Įvairiose valstybėse smarkiai subsidijuojamas aukštasis mokslas sukuria prielaidas absolventams išvykti – tokių subsidijų pakeitimas paskolų sistema leistų išlaikyti valstybėje daugiau kvalifikuotų specialistų.

Mėginant neutralizuoti proto nutekėjimo priežastis svarbus vaidmuo tenka mokslo ir technologijų politikai. Plėtodama išskirtinius mokslinių tyrimų centrus ir kurdama sąlygas naujovių diegimui bei pažangių technologijų verslui, šalis gali tapti patraukli tiek vietos, tiek užsienio kvalifikuotiems specialistams. Tačiau šis uždavinys reikalauja nemažai laiko; Indija pradėjo investuoti į šiuos sektorius jau šeštajame dešimtmetyje. Kinija neseniai pradėjo programą, kuria siekiama 100 universitetų paversti pasaulinės klasės mokslinių tyrimų centrais.

Svarbus veiksnys, stabdant protų nutekėjimą, yra tinkamas tyrimų finansavimo mechanizmas. Industrinėse šalyse tyrimų finansavimas yra paremtas visiškai kitais principais, negu Lietuvoje veikiantieji, o tai savo ruožtu kuria kitokio tipo darbo aplinką. Valstybė ir privatusis sektorius formuoja savo tyrimų ir plėtros strategijas ir pagal jas sudaro tyrimų rėmimo programas. Per įvairius fondus šių programų lėšos yra konkursiniu būdu paskirstomos atskirų tyrėjų projektams. Dalis projektams skirtų lėšų, vadinamieji *overheads*, pervedama mokslinių institucijų vadovybei administracinėms bei logistinėms išlaidoms padengti. Veikiant šiems principams, visas mokslinės įstaigos kolektyvas suinteresuotas į savo būrį pritraukti kuo geresnių mokslininkų, kurie sugebėtų dalyvauti bendruose tyrimuose, ir taip garantuotų sėkmę gaunant projektų finansavimą. Kad būtų atnešta naujų idėjų, palyginti retai įdarbinami specialistai, paruošti tame pačiame universitete ar mokslo įstaigoje. Jeigu tokie finansavimo principai įsigaliotų Lietuvoje, Vakaruose lavintų specialistų grįžimas būtų natūralus ir visiems naudingas procesas.

Viena iš JAV naudojamų priemonių protų sulaikymui ar įtvirtinimui – tai protų mobilumas tarp akademinio ir viešojo-valstybinio sektorių: akademiniai specialistai valstybės laisvai samdomi parengti tam tikroms programoms ar koncepcijoms. Tai įgalina produktyvesnę bei taupesnę esamų intelektualinių resursų panaudojimą, didesnę žinybų intelektualinio potencialo lankstumą (nereikia išlaikyti tokio didelio kiekio nuolat samdomų specialistų) ir skatina plėtoti akademinį studijų taikomąjį pobūdį.

Sustiprinti konkurencingumą ir padėti valstybėms pritraukti verslininkus (o tai paskatintų sugrįžti ir dalį išvykusių kvalifikuotų specialistų) gali informacijos ir komunikacijos technologijų „klasteriai“³. Tam tikrame regione egzistuojantys klasteriai paprastai yra ilgalaikio ekonominio vystymosi ir regiono klestėjimo šaltinis, suteikiantis regionui ypatingą konkurencinį pranašumą tam tikrame versle. Jie aprėpia svarbius tarpšakinis ryšius, technologijų ir inovacijų diegimą, informaciją, koordinuoja veiksmus ir suderina skirtingus interesus, užtikrina efektyvų dialogą tarp giminųjų kompanijų bei jų tiekėjų su vyriausybe ir kitomis institucijomis. Tokie tarpšakiniai ryšiai yra svarbūs konkurencinėje kovoje bei siekiant padidinti darbo našumą ir užtikrinti naujų verslų atsiradimą bei naujovių diegimą regione.

Didesnis ir paprastesnis *darbo jėgos mobilumas* gali padėti tiek ir prیمانčiai, tiek ir išvykimo valstybei. Kuo sunkiau migrantams išvažiuoti į užsienio valstybę, tuo mažiau jie norės rizikuoti grįžti namo. O kuo ilgiau jie lieka užsienyje, tuo labiau tikėtina, kad jų gyvenimas taps pastovus – dings seni ryšiai, o tėvynėje bus sunkiau prisitaikyti. Tad pagrindinė mobilumo skatinimo idėja ta, kad sudarius palankias sąlygas mokslininkų mobilumui, suteikiančiam galimybes tobulintis įvairiuose Europos mokslo centruose, jie bus sulaikomi nuo ilgalaikės emigracijos. Didinant mobilumą, internetu kuriamos emigrantų bendruomenės, rengiamos konferen-

³ Klasteris (angl. *cluster*, pramoninė grupė) – tai pagal geografinį principą sukoncentruotos tarpusavyje sąveikaujančios, vykdančios bendrą veiklą ir savo specifine veikla papildančios viena kitą kompanijos, specializuoti tiekėjai, paslaugų teikėjai ir įvairios organizacijos (pvz., universitetai, standartizacijos agentūros, prekybiniai susivienijimai). Tai tam tikro regiono ribose egzistuojanti ryšių struktūra, sudaranti sąlygas glaudžiam įvairių formų bendradarbiavimui.

cijos, iš kurių dažnai gimsta bendri projektai. Emigrantai neretai pritraukiami trumpiems projektams, suteikiant jiems garantijų, jog jie galės grįžti į juos priglaudusią valstybę. Pavyzdžiui, pastaraisiais metais Graikijoje ir Rytų Europoje paplito vadinamieji „skrajantys profesoriai“, turintys keletą darbo vietų.

Specialistai, analizuojantys proto nutekėjimo iš pereinamosios ekonomikos šalių problemas sutaria, kad norėdamos ne tik išlaikyti, bet ir gausinti savo intelektualinį kapitalą, jos turi imtis valstybiniu lygmeniu suderintų priemonių, kurios aukštos kvalifikacijos specialistams bei mokslininkams sudarytų sąlygas dirbti savo šalyje, t.y. sukurtų tinkamą socialinę ir ekonominę aplinką. Valstybiniame sektoriuje darbo apmokėjimo sistema turėtų užtikrinti, kad materialiai mokslininkas priklausytų bent vidurinei klasei. Vienu svarbesnių faktorių taip pat laikomas bendras gyvenimo kokybės augimas.

Kitas labai svarbus faktorius, padedantis sulaikyti specialistus nuo emigravimo (taip pat įtikinti juos grįžti), yra patraukli aukštojo mokslo sistema ir mokslinių tyrimų infrastruktūra, atverianti daugiau galimybių tobulėti ir panaudoti turimai kompetencijai. Sveika mokslinė konkurencija, atviri tarptautiniai konkursai į laisvas dėstytojų (mokslininkų) vietas, kai pirmenybę nulemia visų pirma moksliniai rezultatai, padėtų gerinti parengiamų mokslo daktarų, o kartu ir mokslo lygį, o tai labiau skatintų pasilikti savo šalyje.

LIETUVOJE protų nutekėjimą gerokai sumažintų reali ir kardinali mokslo ir studijų sistemos reforma, derinama su mokslininko veiklos bei mokslininko profesijos prestižo didinimu valdžios bei visuomenės akyse. Šios reformos tikslas neturėtų būti vien protų nutekėjimo stabdymas: mokslininkų gyvenimo kokybės ir, atitinkamai, darbo kokybės pakėlimas yra ir bendrasis strateginis Lietuvos interesas. Tačiau vienas iš šalutinių poveikių būtų ir protų nutekėjimo stabdymas.

Tarp tokių bendrojo pobūdžio priemonių turėtų būti (i) kokybišką mokslinį darbą, mokslinę kūrybą skatinančios finansavimo sistemos įdiegimas; (ii) skaidrių, viešų, tarptautiškai skelbiamų ir prieinamų konkur-

sų mechanizmo sukūrimas; (iii) mokslininkų mobilumo didinimas; (iv) efektyvios studijų paskolų sistemos įdiegimas. Mokslininkų mobilumas (galimybė dažnai išvykti trumpesniems laikotarpiams į geriau aprūpintas mokslo įstaigas, konferencijas, galimybė išvažiuoti trumpam padėstyti, užsidirbti ir pasisemti patirties, galimybė nesunkiai grįžti syki į jau išvažia-vus) – viena pagrindinių priemonių, padedančių išlaikyti mokslininkus ekonomiškai labiau atsilikusiose šalyse. Reikia svarstyti, kaip pasinaudoti esamo mobilumo teigiamais privalumais, ir kaip įtakoti šį procesą, kad jis valstybei duotų kuo didesnę naudą.

Lietuvoje taip pat būtų pravartu skatinti protų mobilumą tarp valstybinio, akademinio ir privataus sektorių, plačiau samdant tam tikros srities specialistus ministerijų ir vyriausybės koncepcijoms, strategijoms bei programoms rengti. Viena vertus, tai sukurtų papildomų pajamų šaltinių akademiniam personalui (taip padedant išlaikyti jį Lietuvoje), kita vertus, būtų ir šalutinių teigiamų poveikių: padidėtų valstybinių žinybų intelektualinis potencialas ir jo naudojimo lankstumas bei efektyvumas, nes nereikėtų remtis vien pastoviai įdarbintų specialistų kompetencijos sritimis (dabartinė situacija lemia, kad jeigu vienos kokios srities – pavyzdžiui, emigracijos – specialistų tarp ministerijos darbuotojų nėra, ja ir nesirūpinama). Galiausiai, kistų ir intelektualinis valstybės administravimo klimatas, jame gausėtų naujų idėjų, labiau teigiamas darytųsi požiūris į mokslą.

Tačiau bendrojo pobūdžio priemonių nepakanka, kadangi Lietuvos akademinę-mokslinę infrastruktūrą protų nutekėjimas gali sugriauti greičiau, negu bendrojo pobūdžio priemonių teigiami efektai įgis juntamą poveikį nutekėjimo procesui.

5. PROTŲ SULAIKymo STRATEGIJOS: SPECIFINĖS REKOMENDACIJOS

Kuriant protų sulaikymo ir susigrąžinimo programas, reikia orientuotis į tokias priemones, kurios nenusižengtų teisingumui privilegijuodamos grįžtančiuosius prieš šalyje gyvenančius mokslininkus beigi neiškreiptų bendrųjų konkurencingumo mechanizmų akademinėje plotmėje. Protų nutekėjimo stabdymo programos turėtų būti ne spragų kaišymas, o į tiks-

lines grupės orientuotos kompleksiškos programos dalis. Šias programas kuriant, galima pasinaudoti daugybės tiek moksliskai ir akademiškai, tiek ekonomiškai stipresnių valstybių pavyzdžiais, kaip kurti priemones protų nutekėjimui pristabdyti.

Vienas iš siūlomų būdų, leidžiančių spręsti aukštojo mokslo kokybės didėjimo keliamą paradoksą, yra aukštos kvalifikacijos specialistų ir mokslininkų partnerystės tinklų kūrimas, kuris leistų mokytis, keistis idėjomis, patirtimi ir žiniomis, sudarant „protų apytakos“ galimybes. Lietuvoje visų pirma būtų reikalinga įvairiopa bendradarbiavimo su užsienio lietuviais mokslininkais tikslinga plėtotė.

Taip pat kurtini išskirtiniai mokslo ir studijų centrai, kurie leistų mokslininkams bei aukštos kompetencijos specialistams tinkamai panaudoti turimą kompetenciją ir potencialą. Tokio centro pavyzdys – 1994 m. Vengrijoje pagal JAV Princetono Instituto (*Princeton Institute for Advanced Studies*) modelį įkurta Budapešto kolegija (*Collegium Budapest*). Ji tapo prestižiniu išskirtiniu tyrimų ir studijų centru Europoje. Kasmet į jį nuo 3 iki 10 mėn. trunkančiam laikotarpiui atvyksta biologijos, teorinės fizikos, socialinių mokslų atstovai. Ten taip pat organizuojami studijų ciklai, prie kurių rengimo prisideda žymūs pasaulio mokslininkai. Kolegijos pagrindas – ryšiai tarp įvairių mokslo šakų, taikomieji mokslai. Iš pradžių finansuojama iš biudžeto, šiuo metu kolegija turi daug kontraktų, finansuojamų pagal 6-ąją Europos struktūrinę mokslo programą (FP6), vykdo Marie Curie programą nanostruktūrų srityje. Taigi kolegija faktiškai skatina mokslinius ryšius, kai protai atvyksta iš Vakarų, taip atlikdama proto nutekėjimo į Vakarus prevenciją.

Taip pat manoma, jog protų nutekėjimo iš naujųjų ES narių riziką galima sumažinti sukūriant sąlygas aukštos kvalifikacijos darbo jėgos panaudojimui šalies ekonomikoje, ypač palaikant tiesiogines užsienio investicijas į gamybos šakas ir paslaugas, susijusias su informacinėmis technologijomis. Realios valstybės priemonės (gal net privilegijos), skatinančios nedidelių pažangios technologijų firmų kūrimąsi gali teigiamai paveikti informacinių technologijų, biotechnologijų, tiksliųjų ir gamtos mokslų specialistų grįžimą.

Tokios praktikos pavyzdys yra Graikija, kurioje pastaruoju metu,

ypač šaliai prisijungus prie euro zonos, proto nutekėjimas faktiškai liovėsi. Šalies verslo pasaulis pradėjo suvokti vietos mokslo institucijų galimybes ir pajėgumus. Kompanijos ieško mokslininkų, orientuotų į galutinį rezultatą, suvokiančių laiko terminų svarbą, siekiančių konkretaus rezultato ir turinčių darbo pramonėje patirtį. Savo ruožtu mokslininkai tampa realistiškesni ir pradeda geriau suvokti komercinius verslo pagrindus.

Tikslinių stipendijų skyrimas galėtų būti dar viena priemonė, kuri skatintų atvykti kitų šalių mokslininkus, ypač gyvenančius ekonomiškai vis dar skurdersniuose kraštuose, tačiau turinčius intelektualinį potencialą. Be to, derėtų remti (tiek, pagal išgales, ekonomiškai, stipendijomis, tiek sukuriant kitokio pobūdžio lengvatų bei galimybių ir teikiant pripažinimą) kitų kraštų mokslininkus, tyrinėjančius Lietuvą ir jos gyvenimo procesus (jos ekonomiką, politiką, verslą, visuomenės gyvenimą, kultūrą bei istoriją). Jų patirtis gali būti vertingas naujų idėjų ir sprendimų šaltinis, jeigu šie mokslininkai, neretai galintys pasinaudoti žymiai didesniais Vakarų tyrimų institucijų ištekliais ir pasauline patirtimi, bus veiksmingai įtraukti į Lietuvai rūpimų problemų svarstymą.

KAI KURIE PROTŲ SULAIKYMO POLITIKOS PRIEMONIŲ PAVYZDŽIAI

VOKIETIJA. Humboldto universitetas skiria stipendijas (*Kosmos Award*) užsienio mokslininkams, kuriantiems mokslininkų grupes darbui Vokietijoje, taip prisidėdami prie to, kad jauni mokslų daktarai nevyktų į užsienį.

JUNGTINĖS KARALYSTĖS vyriausybė 2002 m. paskelbė ketinanti 25% pakelti baigusią doktorantūrą mokslininkų atlyginimus ir skirti daugiau lėšų universiteto profesoriams samdyti. Dėstytojus bandoma sulaikyti, nurašant studijų paskolų išmokėjimą tiems, kurie įsidarbina dėstytojais.

PRANCŪZIJOJE, siekiant išsaugoti talentingiausius ir paskatinti grįžti po doktorantūros užsienyje likusius mokslininkus, buvo sukurta 7 000 dėstytojų-mokslininkų darbo vietų.

MALAJIZIJOJE siekiama liberalizuoti e-ekonomiką mokestinėmis bei kitomis lengvatomis informacijos ir komunikacijų technologijos pramonei.

Pagal **FILIPINŲ** investicijų prioritetų planą siekiama pritraukti užsienio investicijas ir kurti darbo vietas Virtualiame technologijų diegimo cen-

tre – tai bendras Mokslo ir technologijų departamento ir Filipinų Informacinių technologijų fondo projektas.

6. PROTŲ SUSIGRAŽINIMO POLITIKA: UŽSIENIO PAVYZDŽIAI

Prisivilioti savo talentingus emigrantus sugrįžti sėkmingai pavyko tik nedaugeliui valstybių. Santykinė Taivania, Pietų Korėjos, Singapūro ir Airijos sėkmė šioje veikloje siejama su jų atviromis ekonomikomis ir politika skatinant investicijas į mokslą, naujovių diegimą bei eksperimentinę plėtrą. Šalys, turinčios tam tikrą mokslinių tyrimų bei eksperimentinės plėtros infrastruktūrą, lėšų ir verslo kontaktus, geriau pritraukia buvusius emigrantus.

TAIVANIO sėkmės istorija tokia: kadangi dauguma Taivania išeivių JAV dirbo bepradedančiame kurtis Silicio slėnyje, Taivania vyriausybė nusprendė Silicio slėnio pavyzdžiu įkurti *Hsinchu mokslu grindžiamos pramonės parką (HSIP)* bei ėmėsi kitų iniciatyvų pažangių technologijų pramonei kurti. HSIP buvo įkurtas 1980 m. kaip naujomis technologijomis grindžiamų firmų „inkubatorius“. Iš pradžių 605 ha plote buvo 17 kompanijų. Vyriausybei kruopščiai viską suplanavus, parkas sugrįžusiems iš užsienio suteikė geras komercijos galimybes ir paslaugas, o taip pat geros kokybės gyvenimo sąlygas, artimas toms, kurias jie turėjo užsienyje. Kartu su didžiausiu Taivania mokslinių tyrimų institutu bei 2 universitetais HSIP atvėrė sugrįžusiems plačias karjeros pasirinkimo galimybes.

Šalia tinkamos infrastruktūros kūrimo, vyriausybė taip pat reagavo į proto nutekėjimą mėgindama telkti išeivijos bendruomenę, kad aukštos kvalifikacijos emigrantai būtų agituojami grįžti namo. JAV ir Taivanyje gyvenantys kvalifikuoti specialistai buvo kryptingai drauge kviečiami į vyriausybės remiamus susitikimus ir konferencijas. Tai padėjo užmegzti profesinius ir asmeninius ryšius tarp abipus vandenyno gyvenančių mokslininkų, verslininkų, inžinierių ir valdininkų. JAV gyvenantys mokslininkai ir inžinieriai entuziastingai patarinėjo, kaip parengti Taivania pramonės politiką. Jie taip pat noriai prisidėjo prie naujų technologijų ir pramonės šakų diegimo Taivanyje ir sudarė galimybes plėtotis naujam mikroelektronikos ir kompiuterių verslui. Baigiantis dešimtmečiui, HSIP parke jau buvo 121 aukštos technologijos kompanija, daugumą kurių įkūrė re-emigrantai.

Taip, aktyviai įsikišus vyriausybei, prasidėjo atvirkštinis protų nutekėjimui procesas. Vien 1985–1990 m. į Taivanį grįžo 50 tūkst. žmonių, iš jų 30 % buvo įdarbinti kaip profesionalai ir vadovai. Dešimtajį dešimtmetį šis srautas dar labiau išaugo. 2000 m. parke buvo 289 kompanijos, iš kurių 40 % buvo pradėtos sugrįžusiųjų iš JAV, paprastai turinčių darbo Silicio slėnyje patirtį. Kita sugrįžusiųjų grupė, vadinamieji „laikinieji sugrįžėliai“ (jų šeimos paprastai gyvena JAV), veikia kaip tarpininkai tarp Taivaniaus ir JAV bei nuolat keliauja, atlikdami svarbų vaidmenį užmezgant plačius verslo kontaktus; Taivanyje jų įkurtos firmos turi filialus Silicio slėnyje.

Kita vertus, į gimtąsias šalis grįžtantys Europos mokslininkai neretai turi didelių problemų reintegruoti į savo šalių mokslo bendruomenes. Pavyzdžiui, norint daryti karjerą ITALIJOJE, ypač svarbūs mokslininkų tinklai ir ryšiai, o išvykimas į užsienį šiuos ryšius suardo. Tad grįžusieji labai sunkiai vėl priimami į pirminę akademinę aplinką, todėl neretai ryžtasi vėl išvykti. Didelė problema Italijoje yra tai, kad judėjimas karjeros laiptais nepakankamai priklauso nuo mokslininko lygio ar pasiektų rezultatų, todėl tie mokslininkai, kurie pasiliko, tėvynėje neretai būna labiau privilegijuojami už sugrįžėlius.

Protų nutekėjimas iš Italijos šiuo metu atsidūrė šalies politinėje darbotvarkėje. Susirūpinta tuo, kad mokslininkai palieka Italiją norėdami pasistūmėti karjeros laiptais, o ketindami sugrįžti susiduria su didžiulėmis reintegravimosi problemomis. Šis fenomenas siejamas su vadinamųjų „baronų“ įtaka – tai profesoriai, kaip teigiama, valdantys universitetų darbo rinką. Tokie „baronai“ dažnai reikalauja iš siekiančių karjeros mokslininkų iki dvejų metų dirbti jiems nemokamai. Dėl tos pačios priežasties Italija pritraukia mažai mokslininkų iš užsienio. Išvykę iš Italijos, mokslininkai į ją sugrįžta retai – dažniausiai tuomet, kai yra specialiai pakviečiami, tam tikrų specifinių kontaktų dėka arba šeimos interesais (kas jiems patiems profesiniu atžvilgiu dažnai nebūna naudinga). Nedidelis grįžusiųjų skaičius ir reintegracijos problemos atspindi ribotas investicijas į mokslą, nepakankamas mokslinių institucijų turimas lėšas ir infrastruktūrą, skaidrios ir nuopelnais pagrįstos įdarbinimo sistemos nebuvimą, protegavimo dominavimą. Visa tai riboja galimybę grįžus rasti gerą darbo vietą.

Išvykusiems mokslininkams neretai sugrįžti būna nelengva ir todėl, kad

viešasis sektorius nepajėgia priimti visų šių žmonių. Išėitis galėtų būti rasta tuomet, jei daugiau mokslininkų skatintų grįžti ir įdarbintų privatus sektorius. Antai JAV privatus sektorius pagal baigusią doktorantūrą įdarbintų asmenų skaičiaus dalį (30 %) užima antrą vietą po akademinio sektoriaus. Privatus sektorius galėtų suvaidinti svarbų vaidmenį bendrose įmonėse su viešuoju sektoriumi, kuriantis išskirtiniams mokslo ir inžinerijos centrams. Tad valdžia turėtų sudaryti galimybes ir paskatas žinių bei technologijų perdavimui, ypač palankiam smulkiam ir vidutiniam verslui plėtoti.

KAI KURIE „PROTŲ SUSIGRAŽINIMO“ POLITIKOS PRIEMONIŲ PAVYZDŽIAI

AIRIJOS kalėdinis verbavimas (*Irish Christmas recruitment*). 1999 m. Verslo, prekybos ir plėtos ministerija verbavo airių išėivius grįžti ir prisidėti prie programinės įrangos pramonės kūrimo; šios politikos taikinyb buvo išėiviai, atvykstantys į Airiją Kalėdų atostogų.

KANADOJE kurį laiką galiojo tvarka, kai grįžę kvalifikuoti emigrantai buvo iki trejų metų atleidžiami nuo federalinio pajamų mokesčio (dabar šios praktikos nebėra).

MEKSIKOJE vyriausybės programa *Becas CONACYT* teikia paskolas studijuojantiems užsienyje; jei jie sugrįžta, didelė skolos dalis yra dovanojama, o jei įsidarbina Meksikos universitetuose – dovanojama visa skola.

Malaizijoje specialistų grįžimas skatinamas, suteikiant mokesčių lengvatas bei nuolatinio gyventojų statusą šeimos nariams. Internete specialus puslapis informuoja išėivius apie vakuojančias aukštos kvalifikacijos reikalaujančias darbo vietas tėvynėje.

7. „MOKSLINĖS DIASPOROS“ VARIANTAS

Kitas kelias, kaip protus eksportuojančioms šalims pasinaudoti išvykusiųjų teikiama nauda ir žiniomis, yra „mokslinė diaspora“ ir „imigrantų iniciatyviniai tinklai“. Pavyzdžiui, pirmiausia Pietų Afrikoje ir Lotynų Amerikoje buvo sukurti ryšių tinklai, siejantys išvykusius ir užsienį mokslininkus tarpusavyje ir su jų gimtosiomis šalimis (ypač pagarsėjo *Caldas* tinklas Kolumbijoje). Jie sudaro galimybę keistis informacija ir žiniomis, inicijuoti ir vykdyti bendrus projektus nesiekiant, kad išvykusieji būtinai

grįžtų visam laikui. Taip eksportuojanti protus šalis gali pasinaudoti ne tik išvykusiųjų žiniomis ir patyrimu, bet ir įsitraukia į priimančios šalies žinių tinklą. Esminis šio varianto elementas – efektyvi informacijos sistema.

KOLUMBIJOS *Caldas* tinklo nariai, pavyzdžiui, gyvena 23 pasaulio valstybėse, nors didžiausia jų dalis – JAV, Didžiojoje Britanijoje ir Ispanijoje. Šie diasporos tinklai laikomi nepriklausomomis, nepolitinėmis ir pelno nesiekiančioms organizacijomis, tačiau daugelis jų palaiko ryšius su savo šalių vyriausybinėmis institucijomis, iš kurių jie gauna institucinę paramą – tai mokslo ir technologijų departamentai, švietimo ministerijos. Pavyzdžiui, prie Kolumbijos išėivių tinklo sukūrimo, laiku palaikydama ir paremdama pačių išėivių iniciatyvumą, daug prisidėjo *COLCIENCIAS* įstaiga, atsakinga už valstybės mokslo politiką. Indijos vyriausybė prisidėjo prie privačių išėivių tinklų atsiradimo, priimdama įstatymus ir mokesčių taisykles, lengvinančius išvykusių indų uždirbtų pinigų pervedimus ir investavimą. Kaip žinia, Indijos profesionalai JAV buvo svarbiausi žinių ir kapitalo srauto į Indiją varomoji jėga.

Praeito dešimtmečio pabaigoje pasaulyje veikė daugiau kaip 40 tokių tinklų, jungiantys mokslininkus ir / arba studentus išėivius iš įvairių šalių – Europos (Prancūzija, Airija, Norvegija, Lenkija, Rumunija, Vengrija, Kroatija), Azijos (Kinija, Indija, Iranas, Japonija, Pietų Korėja, Pakistanas, Filipinai, Libanas, Tailandas), Pietų Amerikos (Argentina, Kolumbija, Venesuela, taip pat bendras Lotynų Amerikos tinklas), Afrikos (Pietų Afrikos Respublika, Nigerija, Marokas, Tunisas) ir kt.

Diasporos idėja pasinaudojo ir išsivysčiusios šalys, pavyzdžiui, Šveicarija – ten buvo įsteigtas internetinis tinklas *Swiss-List.com*, skatinantis Šveicarijos mokslininkų, esančių JAV, tarpusavio ryšius bei kontaktus su savo kolegomis Šveicarijoje.

8. EUROPOS SĄJUNGOS POLITIKA PROTŲ NUTEKĖJIMUI STABDYTI

2000 m. Europos Sąjungos viršūnių susitikimas Lisabonoje iškėlė tikslą iki 2010 m. paversti Europą dinamiškiausiai besivystančiu pasaulio regionu, turinčiu žiniomis grindžiamą ekonomiką, ir sukurti Europos mokslinių tyrimų erdvę (*European Research Area*).

Tačiau šį tikslą įgyvendinti trukdo atsiliekanti nuo JAV mokslo ir technologijų raida. Dvi didžiausios grėsmės žinių visuomenės kūrimui yra nepakankamas tyrimų ir technologinės plėtros finansavimas bei protų nutekėjimas į JAV.

2003 m. kovo mėn. buvo paskelbtas Europos Komisijos tyrimas apie protų nutekėjimą. Jame ES apibūdinama kaip „didžiausia pasaulyje protų gamykla“, paruošianti daugiau tikslųjų ir techninių mokslų specialistų negu JAV ar Japonija, tačiau vargiai pajėgianti juos išlaikyti. Kaip rodo tyrimas, trys ketvirtadaliai Europos mokslininkų, išvykusių į JAV, užuot po kurio laiko grįžę namo, pasilieka dėl JAV siūlomų konkurencingesnių karjeros ir įsidarbinimo galimybių. Savaitraščio „Time“ duomenimis, JAV gyvena apie 400 tūkst. gamtos, tikslųjų ir technikos mokslų specialistų iš Europos, ir šią problemą iš dalies sukelia vis didėjantys skirtumai tarp mokslui tenkančių investicijų. ES-15 šalyse, kur gyvena 379 mln. žmonių, moksliniams tyrimams ir jų plėtrai išleidžiama 1,94 % BVP (Lietuvoje – tik 0,63 % BVP; žr. *Key Figures 2003–2004*), o tuo tarpu 289 mln. gyventojų turinčiose JAV šiems tikslams skiriama 2,8 % BVP. Japonijoje, kur gyvena 126 mln. žmonių, tam skiriama 2,98 % BVP. ES mokslo finansavimo srityje atsiliekia jau nuo dešimtojo dešimtmečio vidurio.

Pagrindinės ne pirmus metus vykstančio kraustymosi į užjūrį priežastys – menki biudžetai, inertiška biurokratija ir konservatyvūs vadovai, užkertantys kelią profesiniam tobulėjimui bei „gniaužiantys“ mokslines idėjas. AFP biurų Europoje surinktais duomenimis, išvykusių per pastaruosius penkerius metus skaičius viršija keliasdešimt tūkstančių. Didžiausią grupę (apie 80 %) profesionalų ES emigrantų į JAV sudaro vadovai ir administratoriai; tai dažnai laikinai perkeltieji tos pačios įmonės darbuotojai, vėliau pasiliekantys ilgesniam arba ir visam laikui.

Tačiau padėtis ne visoje Europoje vienoda. Švedijoje ir Suomijoje, kuri yra vienintelė ES šalis, skirianti mokslui 3 % BVP, protų nutekėjimas nėra problema; kai kurie mokslininkai trumpam išvyksta iš šalies, bet dauguma į ją sugrįžta.

Stengdamasi sustabdyti protų nutekėjimą, 2002 m. kovo mėn. ES Vadovų Taryba Barselonoje iškelė uždavinį mokslo ir tyrimų finansavimą

padidinti nuo 1,9 % BVP 2000 m. iki 3 % BVP 2010 m. (Į šią sumą įeitu 2/3 privataus sektoriaus lėšų.) Kad šis finansavimo rodiklis būtų pasiektas, investicijos į mokslą Europoje kasmet turi augti vidutiniškai po 8 %.

Tačiau jau 2002 m. gruodžio mėn. 10 Europos mokslo akademijų prezidentai laiške ES Vadovų Tarybai kritikavo ES vykdomą mokslo politiką bei paragino vykdyti reformas ir skirti daugiau lėšų protų nutekėjimui į JAV stabdyti. Laiške nurodyta, kad 2001–2003 m. laikotarpiu JAV planuoja padidinti mokslo finansavimą dar 20 %, daugiau lėšų mokslui skiria ir Japonija, tuo tarpu Europoje bendros augimo tendencijos, išskyrus kelias šalis, kaip kad Didžioji Britanija, nėra. JAV daug geriau nei ES sekasi pritraukti jaunus talentingus daktaro laipsnį turinčius mokslininkus iš viso pasaulio. Mokslininkų nuomone, Europa turi ne tik mažinti mokslo tyrimų finansavimo atotrūkį nuo JAV bei Japonijos, bet ir perimti JAV universitetų sistemos patirtį – atvirumą, efektyvumą bei lankstumą. Be to, didžioji valstybės finansavimo dalis turėtų būti skiriama pagrindiniams mokslo tyrimams, paliekant taikomuosius tyrimus verslo sektoriui.

Svarbiausias ES mokslo finansavimo ir Europos mokslinių tyrimų erdvės kūrimo instrumentas yra Europos struktūrinės mokslo programos (*Framework Programmes*, arba FP). Dabartinei Šeštajai programai (FP6, 2002–2006 m., finansavimo apimtis 20 mlrd. eurų) paraiškas pateikė daugiau kaip 100 tūkst. institucijų. Didžiausia FP6 finansavimo dalis skiriama prioritetinėms mokslo ir technologijų šakoms, kurių pažanga lemia ekonomikos konkurencingumą pasaulio rinkose – tai nanotechnologija, biotechnologija, informacinės technologijos ir t.t. Tačiau žinių visuomenės kūrimo interesais finansuojami taip pat ekonomikos, politikos, socialinių ir humanitarinių mokslų tyrimai.

Komisijos užsakymu atliktas išsamus mokslinis tyrimas, pavadinamas „Mokslininkai Europos tyrimų srityje: viena profesija, daug karjerų“ (2003 m. liepa). Tyrimas parodė, kokie faktoriai labiausiai įtakoja tyrimų bei naujovių diegimo sferos karjeros perspektyvas: tai tobulinimosi galimybės, naujų darbuotojų paieškos metodai, įdarbinimo sąlygos, pasiekimų vertinimo mechanizmas bei galimybė kilti karjeros laiptais. ES yra sąlyginai daugiau diplomuotų mokslininkų nei JAV, tačiau dirbančių mokslininkų Europoje kur kas mažiau (5,36 iš 1000 dirbančių asmenų lyginant su

8,86 JAV bei 9,72 Japonijoje). Norint padidinti investicijas į mokslinius tyrimus iki 3 % BVP ES papildomai reikia dar 700 000 mokslininkų. Tokiam poreikiui patenkinti būtina pagerinti mokslininkų įvaizdį visuomenėje bei skatinti jų mobilumą Europoje, taip pat bandyti susigrąžinti jau išvykusius mokslininkus. Pabrėžta, jog išlieka daug neišspręstų problemų, susijusių su sunkumais keičiant darbo sektorių (pavyzdžiui, iš universitetinio į privatų) bei pradedant karjerą užsienyje esančiame universitete.

Reaguodama į tyrimo rezultatus, Europos Komisija nutarė imtis šių priemonių: priimti „Europos mokslininko chartiją“ – mokslininkų verbavimo elgesio kodeksą, turintį palengvinti žmogiškųjų resursų bei karjerų valdymą mokslo srityje. Taip pat bus tobulinamas mokslininkų mobilumo portalas (*Researchers' Mobility Portal*), siejantis 3000 Europos mokslinių tyrimų institucijų ir *Europos mobilumo centrų tinklas*, jungiantis 200 mokslo centrų 33 šalyse (ši priemonė turi pagerinti praktinę paramą Europos mokslininkams ir jų informavimą).

Pagal FP6 žmogiškiesiems resursams, t.y., visų pirma kovai su protų nutekėjimu, 2002–2006 m. skiriama 1,58 mlrd. eurų. Ypač svarbi priemonė – teisinių ir administracinių kliūčių mokslininkų mobilumui Europoje šalinimas.

Mobilumas skatinamas panaudojant specialią programą *Marie Curie Actions*. Pagrindinės jos kryptys yra dvi. Pirmoji iš jų – tai *mokslininkų tobulinimasis pradiniam jų karjeros etape*. Paprastai tobulinimuisi panaudojami tarptautiniai moksliniai projektai arba labiau struktūruotas mokymas akademiškesnėje aplinkoje. Antroji kryptis – rūpinamasi *individualiomis stipendijomis, skirtomis darbo patirtį turinčių mokslininkų tobulinimuisi, kai keičiamasi personalu, kad būtų užmezgami partnerystės ryšiai ir perduodamos žinios*. Programa yra atvira visų mokslo ir technologijų sričių tyrėjams iš ES valstybių narių, asocijuotų FP6 programos valstybių, bei trečiųjų šalių. Galimybė dalyvauti įvairiuose projektuose grindžiama pirmiausia moksliniais kriterijais, joje gali dalyvauti tiek pradedantys, tiek pasaulinės klasės mokslininkai. Programa taip pat atvira verslo įmonėms, universitetams ir institutams, vykdančioms mokslo tiriamąją veiklą; ypač palaikomas mažų ir vidutinių įmonių dalyvavimas.

Kita programa – EURYI (*European Young Investigators Award*) siekia

paskatinti 25 geriausias jaunas pasaulio mokslininkus įkurti laboratorijas Europoje. Pagal šią programą penkeriems metams skiriama 1,25 mln. eurų. Projektą finansuoja daug 15-os senųjų Europos Sąjungos šalių mokslinių organizacijų. Tikimasi, kad projektui pasibaigus, atsiradę jau kiti finansavimo projektai padės išlaikyti Europoje dirbančius aukščiausio lygio mokslininkus.

9. SPECIALISTŲ IŠVAŽIAVIMAS IŠ LIETUVOS

Patikimų ir nesenų tyrimų, pateikiančių specialistų (gydytojų, inžinierių, programuotojų ir pan.) emigracijos duomenis bei prognozuojančių jų tendencijas, nėra. Tačiau remiantis sporadiškais bei nesisteminiais duomenimis, matyti, kad specialistų emigracijos procesas – Lietuvai vienas pavojingiausių, galinčių sukelti sunkiausių padarinių socialinei infrastruktūrai ir gyvenimo kokybei. Be to, tikėtina, kad, skirtingai negu bendroji emigracija, gilėjant integracijai į ES jis turėtų išibėgėti. Nesant šioms grėsmėms spręsti skirtos valstybinės strategijos, saviškai palikti specialistų migracijos procesai turės ilgalaikių neigiamų padarinių Lietuvos socialinės gerovės perspektyvoms.

2002 metais atliktas galimos medicinos specialistų migracijos tyrimas parodė, kad 60,7 % rezidentų ir 26,8 % gydytojų ketina išvykti iš Lietuvos į Europos Sąjungą ar kitas šalis. Pagrindinės planuojamos migracijos kryptys – Šiaurės šalys, Jungtinė Karalystė ir Vokietija, pagrindinės priežastys – aukštesni atlyginimai, geresnės profesinės perspektyvos ir aukštesnė gyvenimo kokybė. Nors galutinio apsisprendimo procentai žymiai mažesni (atitinkamai 2,5 ir 3,5 %), tikėtina, kad Lietuvai esant Europos Sąjungoje ir lygioms įdarbinimo galimybėms realiai atsiveriant, galutinai apsisprendusiųjų išvykti nuošimtis augs – juolab kad, kaip apklausa parodė, ankstesnių profesinių išvykų į užsienio valstybes buvimas gerokai padidina emigravimo rizikos faktorių, o vieningoje ES erdvėje tokių išvykų neišvengiamai daugės (Stankūnas, Lovkytė, Padaiga (2004)). Nors Lietuvos medicinos specialistų bendrosios emigravimo intencijos mažesnės, negu kitų trijų apklausoje dalyvavusių šalių (Lenkijos, Vengrijos ir Čekijos), emigracija drauge su kitais faktoriais turėtų nulemti, kad, palyginti su 2000 metų lygiu, medikų kiekis Lietuvoje 2015 metais nukris 20 % (iki 296 medikų

100 tūkst. gyventojų neskaičiuojant medicinos administratorių). Tai smarkiai mažiau, negu 1990 m. padėtis (401,3 mediko 100 tūkst. gyventojų) ar net 2000 m. būklė (atitinkamai 379,8 mediko), bet taip pat žymiai mažiau, negu rekomenduojama 335 medicinos specialistų 100 tūkst. gyventojų proporcija (*Physician Planning in Lithuania in 1990–2015*).

Jau dabar pastebimas dėl migracijos paaštrėjęs medicinos specialistų stygius. Šiuo metu visose Lietuvos apskrityse stinga daugiau negu 250 gydytojų; per septynis mėnesius nuo 2004 m. gegužės 1 d. Sveikatos apsaugos ministerija išdavė 390 pažymų gydytojams, norintiems išvykti dirbti į užsienį („Medikų emigracija“ (2005)). Tai – 2,85 % viso Lietuvos gydytojų kiekio (Lietuvos Sveikatos informacijos centro duomenimis, 2003 m. Lietuvoje buvo 13682 gydytojai). Pasak sveikatos apsaugos ministro padėjėjos Liudvikos Lovkytės, „Nors išduotų pažymų skaičius nereiškia, jog visi šie specialistai išvyko į užsienį, tačiau kelia didelį susirūpinimą, juo labiau, kad išduotų pažymų skaičius per septynis mėnesius viršijo per metus studijas baigiančių absolventų skaičių“ (cit. Svirbutavičiūtė (2005)). Pažymos taip pat išduotos 73 odontologams (3 % visų Lietuvos specialistų) ir 79 slaugytojoms.

Labai tikėtina, kad panaši situacija vyrauja ir kituose specialistų emigracijos sektoriuose. Tad vienas primygtiniausių Vyriausybės darbo prioritetų – sukurti strategiją ir priemonių sistemą, kurios įgalintų pristabdyti specialistų migraciją, tam panaudojant ir ES struktūrinius fondus.

VI. DABARTINĖ VALSTYBĖS INSTITUCIJŲ VEIKLA EMIGRACIJOS KLAUSIMU

a. DIPLOMATINĖ TARNYBA pasiekia nemažą dalį po pasaulį išsibarsčiusių lietuvių kolonijų ir skiria dėmesį santykiams su išeivija. Tam tiesiogiai įpareigoja Konsulinis statutas; pagrindinis darbo su išeivių bendruomenėmis krūvis tenka konsuliniam pareigūnams. Svarbi diplomatų praktinė pagalba; atstovybės yra tapusios natūraliais traukos centrais išeiviams. Prie ambasadų ir konsulatų veikia lituanistinės mokyklėlės, diplomatai dalyvauja išeivijos kultūriniuose renginiuose ir atlieka „cementuojantį“ vaidmenį. Tipinis atstovybės modelis – apie 5 žmonės. Didėjančios darbo apimtys ir maži personalai daro santykių su išeivija palaikymą vis sunkesni; esami resursai tam nepakankami. Kadangi diplomatinė tarnyba dažnai būna tie žmonės, per kuriuos su išeiviais ryšį užmezga kitos su išeivija dirbančios organizacijos, reikalingas platesnis institucinis bendradarbiavimas, ypač tarp diplomatinės tarnybos bei Tautinių mažumų ir išeivijos departamento.

b. TAUTINIŲ MAŽUMŲ IR IŠEIVIJOS DEPARTAMENTAS, kurio „Užsienio lietuvių bendruomenių rėmimo programa 2004–2006 m.“ buvo Vyriausybės patvirtinta 2004 m. birželio 8 d., yra sukūręs kompleksinę darbo su išeivija, taip pat ir su naujosiomis lietuvių bendruomenėmis programą. Šis departamentas taip pat formaliai yra atsakingas už NVO tipo lietuvių bendruomenių kūrimą ir jų veiklos palaikymą.

Departamento veikla aprėpia du aspektus – (i) paslaugas išvykusiesiems (švietimas, kultūra, informacijos sklaida bei socialiniai bendruomenių projektai); (ii) informaciją besirengiantiems išvykti žmonėms. Galiausiai, teisiniai migraciją ir reintegraciją reguliuojantys dokumentai bei bendroji informacija šiomis temomis pateikiama Departamento parengtame dokumente *Valstybinė ryšių su užsienio lietuviams politika* (2004).

Sėkminga šio Departamento veikla svarbi, padedant išlaikyti lietuvių užsienyje. Jo veiklą šioje srityje būtina plėsti: itin svarbu, kad naujųjų emigrantų vaikai neatitrūktų nuo lietuvių kalbos ir kultūros,

išlaikytų ryši su Lietuvos kraštu ir visuomenės gyvenimu.

Nors šio Departamento veikla galėtų būti geras „kristalizacijos taškas“ santykių ir darbo su lietuvių emigrantų bendruomenėmis programai, į emigracijos reiškinį valstybė privalo žvelgti visapusiškiau ir strategiškiau. Tai ne vieno departamento, o plataus masto vyriausybės bei visuomenės jungtinių pastangų reikalaujantis iššūkis.

c. LIETUVIŲ GRĮŽIMO Į TĖVYNĘ INFORMACIJOS CENTRAS užsiima informacijos įvairiais grįžimo į tėvynę aspektais platinimu. Šio Centro veikla galėtų būti aktyvesnė ir platesnė.

Nė viena iš institucijų neatlieka vaidmens, kurį kitos Europos šalys teikia su išeivija bendradarbiaujančioms savo institucijoms: būtent, nėra numatyta tikslingų institucinių priemonių (i) per išeiviją skleisti savo nacionalinę kultūrą pasaulyje ir (ii) išnaudoti emigrantų įtaką Lietuvos labai užsienio šalyse.

d. VDU LIETUVIŲ IŠEIVIJOS INSTITUTAS vykdo išeivijos organizacijų ir atskirų asmenų kultūrinio, politinio bei mokslinio palikimo kaupimo, tyrimo, publikavimo, išsaugojimo ir eksponavimo funkcijas.

e. TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ IR POLITINIŲ MOKSLŲ INSTITUTE formuojama darbo grupė nagrinėti emigracijai kaip vienai svarbiausių nekariinių grėsmių valstybei (atsakinga dr. Aušra Rauličkytė).

f. SOCIALINĖS APSAUGOS IR DARBO MINISTERIJA. Vykdoma PHARE programa dėl laisvo darbo jėgos judėjimo ir Lietuvos įstatymų harmonizavimo su Europos teise šioje srityje. Protų ir specialistų nutekėjimo problemos ministerijos atstovai teigia nematantys, tačiau rengiamasi imtis priemonių Vyriausybės programos nuostatos 8.31 įgyvendinimui (dėl ekonominių migrantų grįžimo skatinimo).

g. ŠVIETIMO IR MOKSLO MINISTERIJA remia išeivijos lituanistinio švietimo programas, išlaiko tremtinių vaikaičiams ir emigrantų Rytų šalyse vaikams skirtą mokyklą „Lietuvių namai“ Vilniuje.

VII. PROBLEMOS IR PASIŪLYMAI

TYRIMAI IR POLITIKOS FORMAVIMAS

(1) Emigracija iškyla kaip iššūkis ir kaip galimybė – tačiau pasitikti iššūkį ir išnaudoti galimybes galima tik gerai suprantant reiškinį ir turint aišką viziją, apgalvotą strategiją, o svarbiausia – politinę valią – iššūkius atsakyti. Kol kas valstybės politikos ir apmąstytos strategijos emigracijos atžvilgiu nėra. Yra paskirų pastangų, tačiau nematyti realios apgalvotos strategijos, koordinuotų pastangų, projektai siūlomi neatsižvelgiant į tikruosius visuomenės poreikius. Reikalingi tarpdisciplininiai tyrimai, kompleksinis reiškinio aprašymas ir vertinimas. Į emigraciją reikėtų žvelgti diferencijuotai, matant reiškinio visumą ir įvairius jo aspektus: darbo jėgos, specialistų migraciją, protų nutekėjimą. Į emigrantus dažnai žiūrima kaip į ganėtinai vienalytę masę – būtina diferencijuoti, orientuotis į skirtingas tikslines grupes, pasirenkant jas įvairių strategijų priemonių taikiniu. Privalu atsižvelgti ir į besikeičiančias pasaulio sąlygas: globalizacija, informacinės galimybės daro emigraciją nebe tokią negrįžtamą ir vienareikšmę, kaip buvo anksčiau. Šiais tyrimais remiantis reikia formuoti nuoseklią ir ilgalaikę migracijos politiką valstybės lygyje, makrolygmenyje.

(2) Nėra tikslų duomenų apie emigracijos mastus. Šalia esamųjų šaltinių svarbu įvairiapusiškai rinkti statistiką įvairaus lygmens institucijose ir kaip šaltinius emigracijos statistikai įvertinti naudoti tokius duomenis: kertant sieną skanuotus paso duomenis (neatskleidžiant ir neperduodant tapatybės duomenų), turistinių ir įdarbinimo agentūrų duomenis, avialinijų ir transporto kompanijų duomenis, darboviečių ir mokymo įstaigų, iš kurių žmonės išvyksta, duomenis.

INFORMACINIO POBŪDŽIO PRIEMONĖS

(3) Tiesioginis emigracijos stabdymas neįmanomas; galima kuo plačiau informuoti apie sąlygas (iš dalies daroma TMID). Jau mokyklose reikia pradėti šviesti ir teikti informaciją, kad išvykimo motyvacija būtų teisinga; reikalingas informacijos skleidimas per savivaldos institucijas,

darbo biržas, visuomenines organizacijas. Nušviesti emigrantų teisinę padėtį žiniasklaidoje. Organizuoti seminarus ir konferencijas su tarptautinėmis žmogaus teisių gynimo organizacijomis.

(4) Visuomenės požiūrio formavimas, dedantis pamatą ilgalaikiam integralaus tapatumo ir sveikos nacionalinės savivarbos ugdymui. Dabartinėje auklyboje matyti prasilenkimas tarp ugdomo tapatybės suvokimo ir tikrovės; „pasaulio lietuvių“ tapatybės mūsų kultūrinė atmintis neapima. Pilietinio, patriotinio ugdymo iniciatyvos, istorinės atminties ugdymas: skatinti sveiką tautiškumą, tautinę savigarbą ir savo šalies vertinimą edukacinėmis priemonėmis bei viešojoje erdvėje, žiniasklaidoje. Visapusiško saugumo savijautos skatinimas.

(5) Nuolatinio monitoringo vykdymas sekant, ar nepriimami sprendimai, kurie skatintų migraciją, ir operatyviai į juos reaguojant.

(6) Dabartinis viešasis diskursas atstumia, alienuoja emigrantus. Viešojo diskurso, nuolatinų diskusijų kūrimas (pavyzdžiui, taip daroma moterų prekybos klausimais).

PROTŲ IR SPECIALISTŲ NUTEKĖJIMAS

(8) Būtina reali ir kardinali mokslo ir studijų sistemos reforma, derinama su mokslininko veiklos bei mokslininko profesijos prestižo didinimu valdžios bei visuomenės akyse. Jos tikslas nėra vien tik protų nutekėjimo stabdymas: mokslininkų gyvenimo kokybės ir, atitinkamai, darbo kokybės pakėlimas yra ir bendrasis strateginis Lietuvos interesas. Tačiau vienas iš jos šalutinių poveikių būtų ir protų nutekėjimo pristabdymas.

(9) Įgyvendinant daugumą tolesnių pasiūlymų svarbu turėti omeny, kad vienas realiausių instrumentų jiems atlikti Lietuvoje artimiausiu metu būtų kryptingas ES paramos investavimas į žmogiškuosius išteklius. Būtent šioje srityje itin stinga valstybės strateginio mąstymo, kuris įgalintų kryptingą, tikslinį, pro-aktyvų iš ES ateinančios paramos investavimą į mokslo bei studijų reformą, suaugusiųjų švietimo tinklo kūrimą ir Lietuvai trūkstamų specialistų rengimą bei jų darbo sąlygų gerinimą.

(10) Ne mažiau svarbu mėginti Lietuvos sąlygomis pritaikyti sukaupimą kitų valstybių, ypač ES narių, patirtį stabdant protų nutekėjimą bei imtis bendrų su jomis iniciatyvų.

(11) Kurtinos tikslinės reintegracijos programos, ypač protų susigrąžinimui skatinti.

(12) Tikslingos mobilumo, studentų pasikeitimo programos: negrįžtamą migraciją ypač skatina mobilumo stygius. Užuoat palikus Lietuvos studentų studijas užsienyje sporadiškai saviieigai, perimti daugelio neturtingų šalių praktiką parengiant specialias mokslo daktarų ruošimo užsienyje programas – jose dalyvaujantys mokslininkai būtų sutartimi įpareigoti grįžti į Lietuvą, drauge parsiveždami įgytą patirtį ir išsilavinimą. Jų finansavimas galėtų būti traktuojamas kaip valstybės paskola tuo atveju, jeigu studentas apsispręstų likti dirbti svetur.

(13) Atsižvelgiant į specialistų ir protų nutekėjimo tendencijas, kurti tikslines švietimo priemonės iškilsiančioms reikmėms ir specialistų stygiui kompensuoti. NB: tačiau tokio pobūdžio priemonės bus neveiksmingos ir bergėždžios, jeigu nebus peržiūrėti studijų finansavimo principai (žr. sekančią pasiūlymą).

(14) Smarkiai subsidijuojamas aukštasis mokslas sukuria prielaidas absolventams išvykti – tokių subsidijų pakeitimas paskolų sistema leistų išlaikyti valstybėje daugiau kvalifikuotų specialistų. Taigi būtina keisti studijų finansavimo principą, paverčiant vieno studento studijoms skirtas lėšas „krepšeliu“ ir pritvirtinant jas prie studento, o ne prie akademinės įstaigos (tokia yra, pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos praktika): tai didintų realią konkurenciją tarp akademinio mokslo įstaigų. Be to, šie „krepšeliai“ turėtų būti teikiami kaip paskolos, kurių išmokėjimas atidedamas ar dalinai nurašomas, jeigu studentas pasilieka dirbti Lietuvoje ar siekia tolesnių studijų, ir visiškai nurašomas, jeigu studentas pasilieka dirbti Lietuvos akademinėje / valstybinėje įstaigoje. (Svarstyтина, ar tokios sąlygos taikytinos visoms, ar tik daliai tikslinių studentų stipendijų.)

(15) Keisti mokslinių tyrimų finansavimo principus: valstybės ir privataus sektoriaus suformuotų tyrimų bei plėtros programų lėšos turėtų būti paskirstomi konkursų būdu; dera nedelsiant ir kardinaliai padidinti valstybinio mokslo finansavimo dalį, paskirstomą konkursine tvarka per įvairius tam sukurtus fondus.

(16) Atmestini ketinimai uždrausti akademiniam personalui dirbti daugiau negu 1 etatu: nekeltiant atlyginimų, tai gali išprovokuoti

masinį specialistų pasitraukimą iš akademinės veiklos.

(17) Konkursinis projektų finansavimas galėtų būti tiesiogiai panaudotas protų susigrąžinimui. Užsienyje dirbantiems Lietuvos mokslininkams turi būti leista gauti finansavimą iš Lietuvos valstybinių fondų, jei tas finansavimas bus panaudotas grįžus į Lietuvą. (Nors toks pasiūlymas buvo diskutuojamas Vyriausybėje formuojant aukštųjų technologijų plėtros programą, patvirtintame programos variante tokios galimybės neliko.)

(18) Teisinėmis priemonėmis dera skatinti privatų tyrimų finansavimą. Perimti išsivysčiusių šalių praktiką, kur valstybė aktyviai dalyvauja steigiant aukštųjų technologijų įmones. Panaši praktika Lietuvoje būtų puiki ilgalaikė investicija ir būdas susigrąžinti „nutekėjusius protus“.

(19) Dera plėtoti išskirtinius mokslinių tyrimų centrus ir kurti sąlygas naujovių diegimui bei pažangių technologijų verslui: šitaip šalis gali tapti patraukli tiek vietos, tiek užsienio kvalifikuotiems specialistams.

(20) Užtikrinti skaidrią mokslininkų įdarbinimo programą. Universitetų, kitų mokslo institucijų bei Švietimo ir mokslo ministerijos interneto puslapiuose nuolat, laiku ir iš anksto turėtų būti pavištinamos visos laisvos akademinės darbo vietos ir skelbiami atviri konkursai joms užimti. Atsisakytina daug kur de facto tebegaliojančios įdarbinimo iki gyvos galvos praktikos; įprastu dalyku turėtų tapti realiai veikiančios atestacijos, skatinamas kontraktinis įdarbinimas.

(21) Svarbu užtikrinti ir valstybės tarnybos atvirumą, kad svetur mokslus išėję, įgūdžių bei patirties pasisėmę Lietuvos piliečiai galėtų skaidriuose, atvirose ir sąžininguose konkursuose pretenduoti į vietą valstybės tarnyboje.

(22) Skatinti ryšius su užsienyje dirbančiais lietuvių mokslininkais. Įsteigti lietuvių išėivijos mokslo ir inovacijų rėmimo fondą.

(23) Sveikatos apsaugos sektoriuje – konkurencijos principų diegimas: sąlygų vienodinimas tarp viešųjų bei privačių gydymo įstaigų, didesnis institucijų savarankiškumas valdant turta, medicinos darbuotojų darbo sąlygų gerinimas bei apmokėjimo didinimas, aiškus medicinos paslaugų apmokestinimas.

(24) Švietimo sistemoje – konkurencijos principų diegimas, mokslo ir verslo sektoriaus bendradarbiavimas siekiant užtikrinti išsilavinimo atitikimą verslo poreikiams, vykdomų tyrimų pritaikomumą.

KITOS BENDROJO POBŪDŽIO PRIEMONĖS

(25) Ekonominių emigracijos paskatų šalinimas: pajamų mokesčio mažinimas (minimalaus atlyginimo didinimo atsisakymas); įmonių steigimo taisyklių paprastinimas – „vieno langelio“ principo įvedimas; verslumo sąlygų gerinimas, smulkaus verslo plėtra, jo reguliavimo mažinimas, įsidarbinimo sistemos gerinimas (konkurencijos sąlygų tarp darbo biržų ir privačių įsidarbinimo agentūrų sudarymas), tikslesnis paramos susiejimas su poreikiais; išplėtotos ir konkurencingos suaugusiųjų švietimosi sistemos sukūrimas.

(26) Panaudotini švietimo ir socialinės politikos svertai: būtina plėsti profesinių specialybių pasiūlos įvairovę regionų profesinio lavinimo įstaigose, lanksčiai reaguojant į rinkos poreikius, kurti sąlygas kaimo žmonėms įgyti naujų profesinių kvalifikacijų ir uždariauti miestuose tose srityse, kur kvalifikuotų darbininkų stinga (pvz., statybininkų, santechnikų). Tai stabdytų nekvalifikuotų bedarbių išvažiavimą.

(27) Oro bendrovių faktinė monopolija stabdo ryšių palaikymą; reikia kurti palankesnes sąlygas emigravusiųjų kelionėms bei socialinių kontaktų išlaikymui (pavyzdžiui, įgyvendinant konkurencijos principus oro transporto sektoriuje).

SANTYKIŲ SU IŠEIVIJA PALAIKYMAS

(28) Santykiams su išvykusiaisiais skatinti padėtų naujienu ir informacijos pasiekiamumas; satelitinio kanalo kūrimas, prieinamas pirkti pasaulyje kaip kabelinis kanalas. Rengti lietuviškos spaudos pasaulyje žurnalistų ryšių tinklus.

(29) Ryšiams skatinti būtų naudinga organizuoti kursus bei seminarus diasporų jaunimo lyderiams ir įvairių profesinių susivienijimų vadovams. Rengti emigravusio jaunimo bendrus renginius su Lietuvos jaunimo organizacijomis. Skatinti ir remti mokyklų mainų programas.

(30) Būtina skatinti verslo ryšius su išvykusiaisiais: teikti materialinę paramą tėvynainių ekonominėms programoms; rengiant Lietuvos verslo parodas užsienyje, kviesti dalyvauti vietos lietuvių kilmės verslininkus; įkurti padalinį prie Lietuvos prekybos, verslo ir amatų rūmų ryšiams su lietuviais verslininkais pasaulyje; kasmet kviesti pasaulio lietuvių verslo forumus, idėjų muges.

(31) Valstybei siekti aktyviau bendradarbiauti su Katalikų Bažnyčia kuriant užsienio parapijas. Būtų galima tartis su Katalikų Bažnyčia organizuoti užsienio parapijose dirbančių kunigų rotaciją panašiu pagrindu, kaip ir diplomatų.

(32) Dera atlikti tėvynainių teisių monitoringą jų gyvenamuosiuose kraštuose, užtikrinti teisinės pagalbos teikimą, sukurti teisinės pagalbos informacinių biurų užsienyje tinklą ir teisinės pagalbos centrą Vilniuje, informuoti žiniasklaidoje apie išvykusiujų Lietuvos piliečių teises.

(33) Kurti ir platinti tiek vaikams ir jaunimui, tiek suaugusiems skirtas kompiuterines programas, sukurti internetinį tinklalapį, padedančius mokytis lietuvių kalbos, literatūros ir istorijos.

(34) Plėsti priemonių tinklą, įgalinantį ir skatinantį emigrantų dalyvavimą Lietuvos kultūriniame gyvenime. Sukurti vieningą tinklalapių sistemą, informuojančią apie lietuvių kultūrinį gyvenimą ir renginius svetur.

(35) Kurti priemones, skatinančias emigrantų, tegu ir nelegalių, balsavimą bei įtraukimą į Lietuvos politinį gyvenimą.

(36) Esamą Tautinių mažumų ir išeivijos departamento programą galima naudoti kaip atramą santykių su emigracija strategijos kūrimui.

GRĮŽTANČIŲJŲ REINTEGRACIJA

(37) Emigracija nėra tik vienpusis judėjimas; grįžimui reikia ruoštis jau dabar, atskiriant tikslines grupes ir dirbant su jomis. Lietuvių grįžimo į tėvynę informacijos centras turėtų parengti iškilusius poreikius atitinkančią programą ir leisti medžiagą norintiems grįžti į Lietuvą. Veiklą reikia diferencijuotai orientuoti į tikslines grįžtančiųjų grupes – pensininkus ir darbingo amžiaus, ieškančius karjeros galimybių žmones. Privalu skatinti bendradarbiauti valstybines ir visuomenines, Lietuvos bei užsienio organizacijas. Galimas daiktas, grįžtančiųjų reintegracijai skatinti derėtų sudaryti sąlygas dirbti pensininkams, bent jau visuomeniniais pagrindais.

(38) Trūksta informacijos dėl dvigubos pilietybės, dėl dvigubo apmokestinimo – nėra pakankamos komunikacijos, dėl to neretai susikuriami grįžimą stabdantys prietariai. „Multipilietybė“ kaip vienas galimų migravimo problemos sprendimų.

(39) Netiesioginė problema yra situoktiniai, neturintys Lietuvos pi-

lietybės. Naujuose įstatymuose natūralizacijos laikotarpis numatytas 7 m. laikotarpis (anksčiau būta 5 m.), – tai ilgas laiko tarpas.

(40) Grįžtantiems iš Rytų šalių problema yra žemas jų mokslo įstai-
gų diplomų prestižas: nors diplomai ir nostrifikuojami, su jais sunku susi-
rasti darbą. Galimas daiktas, derėtų galvoti apie tokius mokslo laipsnius
gavusiųjų atestacijos ir kooptavimo sistemą.

DIPLOMATINĖS IR TARPTAUTINIO LYGMENS PRIEMONĖS

(41) Diplomatinio pobūdžio priemonės: dialogas ir partnerystės ry-
šys tarp Lietuvos ir jos migrantus priimančių šalių, nes efektyvus migraci-
jos srovių valdymas įmanomas tik šių šalių lygiaverčių santykių pagrindu.
Siekti mažinti nelegalios darbo jėgos toleravimą priimančiose šalyse (juo-
doji ir pilkoji darbo rinkos), taip pat išsireikalauti benefitų ir kompensaci-
jų už selektyvią migravimo politiką iš priimančiųjų šalių. Europinių insti-
tucijų lygyje dera propaguoti poziciją, kad selektyvios imigracijos politika
netaikytina kitų ES šalių atžvilgiu.

(42) Reikalingas itin glaudus bendradarbiavimas su užsienio šalių
įstaigomis, besirūpinančiomis emigrantais ir migrantais. Tokia partnerys-
tė padėtų lanksčiai ir skaidriai taikyti visų suderintą, bendrą vertybių pa-
skatintą veiksmų politiką ir praktiką. Lėšų minėto institucijų tinklo sukū-
rimui galima būtų ieškoti Europos fonduose.

(43) Trūksta resursų – tiek žmogiškųjų, tiek finansinių – Užsienio
reikalų ministerijos konsuliniam aparatui dirbti su išėvija.

IX. ŠALTINIAI

- 2003 Demografijos metraštis* (Vilnius: Statistikos departamentas, 2004), 196 psl.
- Accession Monitoring Report. May–December 2004* (A joint online report by the Home Office, the Department for Work and Pensions, the Inland Revenue and the Office of the Deputy Prime Minister, 22 February 2005), 34 psl.
- Bagdonavičienė V., „Naujai besikuriančios lietuvių bendruomenės“, in: http://www.civitas.lt/files/Emigracija_pranesimai.pdf.
- Darbas Jungtinėje Karalystėje* (Department of Trade and Industry / Home Office, 2004), 12 psl.
- Gliosaitė K., „Ekonominių emigracijos motyvų ir pasekmių vertinimas“, in: http://www.civitas.lt/files/Emigracija_pranesimai.pdf.
- Janušauskas R., Janušauskienė D. „Demografinis iššūkis ir politinė, socialinė bei ekonominė Lietuvos raida“ (2002), 15 psl., in: <http://www.osf.lt/lt/main.htm>, sk. „Viešosios politikos projektai“, posk. „Lietuvos ateities scenarijai: 2010–2020 metai“.
- Key Figures 2003–2004. Towards a European Research Area. Science, Technology and Innovation*. European Communities, 2003.
- Kuzmickaitė D., „Teoriniai tarptautinės migracijos diskursai“, in: http://www.civitas.lt/files/Emigracija_pranesimai.pdf.
- Laisvo darbo jėgos judėjimo pasekmės Lietuvai: įvertinimo metodika* (Socialinės apsaugos ir darbo ministerija / ALF: Vilnius, 2001), 75 psl.
- Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004–2008 metų programa*, in: <http://www3.lrs.lt/cgi-bin/getfmt?C1=w&C2=246714>.
- Marcinkevičienė R., „Emigracija spaudoje: požiūrio atspindys ar formavimas“, in: http://www.civitas.lt/files/Emigracija_pranesimai.pdf.
- Physician Planning in Lithuania in 1990–2015*. Final Report – Open Society Fund project „Health human resource development and planning in Lithuania“ (Kaunas: Kauno Medicinos universitetas, 2003), 24 psl. (Lietuviška versija: *Lietuvos gydytojų skaičiaus raida ir planavimas 1990–2015 metais. Analizė ir rekomendacijos*).

dacijos in: <http://www.osf.lt/lt/main.htm> „Viešosios politikos projektai“ – „Visuomenės sveikata“.)

Potencialaus laisvo darbo jėgos judėjimo į Europos Sąjungos valstybes įvertinimas (Socialinės apsaugos ir darbo ministerija / SPINTER: Vilnius, 2001), 68 psl.

Ruzgys J., Eriksonas L., „Kodėl išvažiuome iš Lietuvos – ar sugrįšime?“, in: http://www.civitas.lt/files/Emigracija_pranesimai.pdf.

Stankūnas M., Lovkytė L., Padaiga Ž., „Lietuvos gydytojų ir rezidentų ketinimų dirbti Europos Sąjungos šalyse tyrimas“, *Medicina* 40, 1 (2004), p. 68–74.

Stepanauskas R., „Protų nutekėjimas ar protų apsikeitimas?“, in: http://www.balticlabs.com/forumas/MKS03_stepanauskas_pranesimas.doc.

Svidlerienė D., *Lietuvos gyventojų skaičiaus prognozės 2005–2030 m.* (Statistikos Departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės: Vilnius, 2004), 32 psl.

Svirbutavičiūtė A. „Medikų emigracija: valdžios išprovokuotas sproginimas“, *Lietuvos žinios* 2005.1.7, p. 5; *OMNI laikas* 2005.1.7, in: [www.omni.lt/?i\\$9359_84776\\$z_242591](http://www.omni.lt/?i9359_84776z_242591)

Užsienio lietuvių bendruomenių rėmimo 2004–2006 metų programa (Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės: Vilnius, 2004), 32 psl.

Valstybinė ryšių su užsienio lietuviais politika (Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 2004), 98 psl.

LIETUVIŲ EMIGRACIJA:

PROBLEMA IR GALIMI SPRENDIMO BŪDAI

Tiražas 300 egz.

Išleido VšĮ „Pilietinės visuomenės institutas“

Didžioji g. 5, 01128 Vilnius, Lietuva

Tel. +370 5 231 46 78, Faks. +370 5 262 31 57

www.civitas.lt, civitas@civitas.lt